

अथ द्वादश-समुल्लासः

अथ नास्तिकमतान्तर्गतचारवाक-बौद्ध- जैनमतखण्डन-मण्डनविषयान् व्याख्यास्यामः

वेद, ईश्वर र यज्ञ आदि उत्तमकर्मलाई पनि नमान्ने एउटा कुनै बृहस्पति नामक पुरुष थियो। हेर, तिनको मत—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥

मनुष्य आदि कुनैपनि प्राणी मृत्युबाट अप्राप्य छैन अर्थात् सबैले मर्ने पर्छ। यसकारण शरीरमा जीव रहेसम्म सुखपूर्वक बाँच्नुपर्दछ। कसैले 'अधर्माचरणबाट कष्ट हुन्छ, धर्म छोडेमा पुनर्जन्मा ठूलो कष्ट भोग्नुपर्दछ' भनेमा 'चारवाक' यस्तो उत्तर दिन्छ—**वाः सज्जनमित्र!** जुन शरीरद्वारा खाने-पिउने आदि भोग गरेको हो त्यो त मरेपछि भस्म भैहाल्दछ, त्यो फेरि संसारमा आउने छैन, यसकारण जसरी भएपनि आनन्दपूर्वक बस्नुपर्दछ, सुख भोग्नुपर्दछ। संसारमा नीतिपूर्वक हिंड, ऐश्वर्य बढाऊ र त्यसबाट इच्छानुसार भोग गर। जे छ यही लोक छ परलोक भन्ने केही होइन।

हेर! पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु यी चार भूतको परिणामबाट यो शरीर बनेको छ। यसमा यिनैको योगले चैतन्य उत्पन्न हुन्छ। मादक द्रव्य खाने-पिउने गर्नाले मद=नशा उत्पन्न भएजस्तै जीव शरीरसँग उत्पन्न भएर शरीरको नाशसँगै स्वयं पनि नष्ट हुन्छ। अनि पाप-पुण्यको फल कसले पाउँछ र?

तच्चैतन्यविशिष्टदेह एव आत्मा,
देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात्॥

यस शरीरमा चारै भूतको संयोगबाट जीवात्मा उत्पन्न भएर तिनको वियोगसँगै नष्ट हुन्छ, किनकि मरेपछि कुनैपनि जीव प्रत्यक्ष हुँदैन। प्रत्यक्ष नभई अनुमान आदि हुनै नसक्ने हुँदा हामी एउटा प्रत्यक्षलाई मात्र मान्दछौं। मुख्य प्रत्यक्षका सामु अनुमान आदि गौण हुनाले तिनको ग्रहण गर्दैनौं। सुन्दर स्त्रीको आलिङ्गनबाट आनन्द लिनु पुरुषार्थको फल हो।

उत्तर—यी पृथ्वी आदि भूत जड हुन्। तीबाट कहिल्यै चेतनको उत्पत्ति हुनसक्तैन। अहिले आमा-बाबुका संयोगबाट शरीरको उत्पत्ति भएजस्तै आदिसृष्टिमा कर्ता परमेश्वरविना मनुष्य आदि शरीरका आकृति बन्नैसक्तैनन्। मद=नशाजस्तै चेतनको उत्पत्ति र विनाश हुँदैन, किनकि नशा चेतनलाई हुन्छ, जडलाई हुँदैन। पदार्थ नष्ट अर्थात् अदृष्ट हुन्छन्, तर कुनै पदार्थको अभाव हुँदैन। यस्तै अदृश्य हुनाले जीवको पनि अभाव मान्नुहुँदैन। जीवात्मा सदेह हुँदा ऊ प्रकट रूपमा रहन्छ। जीवले शरीरलाई छोडेपछि यो मृत शरीर पहिले जस्तै चेतनयुक्त हुनसक्तैन। यहीकुरा बृहदारण्यकमा भनिएको छ—

नाहं मोहं ब्रवीमि अनुच्छिन्तिधर्मायमात्मेति ॥

—बृ० उ० ४।५।१४

याज्ञवल्क्य भन्दछन्, हे मैत्रेयि! म मोहले कुरा गर्दिन तर आत्मा अविनाशी छ जसको सम्पर्कबाट शरीर चेष्टा गर्दछ। जीव शरीरबाट छुट्टिएपछि शरीरमा केही पनि ज्ञान रहँदैन। आत्मा देहभन्दा छुट्टै नभएको भएजस्तै संयोगबाट चेतनता र वियोगबाट जडता हुने थिएन। जीवको संयोग र वियोगबाट शरीर चेतन र जड हुने हुनाले जीव शरीरभन्दा पृथक् छ। आँखाले सबैलाई देख्ने तर आफूलाई देख्न नसक्ने भए जस्तै प्रत्यक्ष गर्नेले आफूलाई ऐन्द्रिय प्रत्यक्ष गर्न सक्तैन। आफ्ना आँखाबाट सबै घट, पट आदि पदार्थ देखेजस्तै आँखालाई आफ्नो ज्ञानबाट देख्छ। द्रष्टा द्रष्टा नै रहन्छ, कहिल्यै दृश्य हुनसक्तैन। आधार न भई आधेय, कारण न भई कार्य, अवयवी न भई अवयव र कर्ता न भई कर्म रहन नसक्ने जस्तै कर्ता न भई प्रत्यक्ष कसरी हुनसक्तछ र?

सुन्दर स्त्रीसँग समागम गर्नुलाई नै पुरुषार्थको फल मान्दछौं भने क्षणिक सुख र त्यसबाट दुःख पनि हुन्छ, त्यो पनि पुरुषार्थकै फल हुनेछ। यसो हो भने स्वर्गकै हानि हुनाले दुःख भोग्नुपर्नेछ। दुःख छुटाउन र सुख बढाउन प्रयत्न गर्नुपर्दछ भन्थौं भने मुक्तिसुखको हानि हुन्छ, यसकारण त्यो पुरुषार्थको फल होइन।

चारवाक—दुःख मिसिएको सुखको त्याग गर्नेहरू मूर्ख हुन्। चामल चाहनेले धानबाट चामल लिएर भुस-ढुटोलाई त्यागेजस्तै संसारमा बुद्धिमान्ले सुखलाई ग्रहण गर्नु र दुःखलाई त्याग्नुपर्दछ। किनकि यसै लोकमा उपलब्ध सुखलाई छोडेर अनुपस्थित स्वर्गको सुखको इच्छा गरेर परलोकका निमित्त धूर्तहरूले बताएका वेदोक्त अग्निहोत्र आदि कर्म, उपासना र ज्ञानकाण्डको अनुष्ठान गर्नेहरू अज्ञानी हुन्। जब

परलोक छँदैछैन भने त्यसको आशा गर्नु मूर्खताको काम हो । किनकि—

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुणम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥

चारवाकमतप्रचारक बृहस्पतिको भनाइमा अग्निहोत्र, तीन वेद, तीन दण्ड र भस्म लगाउने काम बुद्धि र पुरुषार्थ नभएकाहरूले आफ्नो जीविका बनाएका छन् । वास्तवमा काँडा बिक्षु आदिबाट उत्पन्न हुने दुःखको नाम नरक, लोक सिद्ध राजा परमेश्वर र शरीरको नाश हुनु नै मोक्ष हो, अरू केही पनि होइन ।

उत्तर—विषयरूपी सुखमात्रलाई पुरुषार्थको फल मानेर विषयदुःखनिवारणमात्रमा कृतकृत्यता र स्वर्ग मान्नु मूर्खता हो । अग्निहोत्र आदि यज्ञहरूद्वारा वायु, वृष्टि, जलको शुद्धिद्वारा आरोग्यता र त्यसबाट धर्म, अर्थ, काम, मोक्षको सिद्धि हुन्छ । त्यसलाई नसम्झेर वेद, ईश्वर र वेदोक्त धर्मको निन्दा गर्नु धूर्तहरूको काम हो ।

त्रिदण्ड र भस्मधारणको खण्डन भने ठीक छ । यदि काँडा बिझ्नाले हुने जस्ता दुःखकै नाम नरक हो भने त्योभन्दा भढी महारोग आदि नरक किन होइन ?

यद्यपि राजालाई ऐश्वर्यवान् र प्रजापानमा समर्थ हुनाले श्रेष्ठ मानेमा ठिकै छ तर अन्यायकारी, पापी राजा भएमा त्यसलाई पनि परमेश्वर जस्तै मान्दछौं भने तिम्रो जस्तो मूर्ख कोहीपनि होइन । शरीर छुट्नुको नाम नै मोक्ष हो भने गधा, कुकुर आदि र तिम्रोमा के फरक रह्यो त ? आकार-अनुहारमात्र फरक रहनेछ । चारवाक—

अग्निरुष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथाऽनिलः
केनेदं चित्रितं तस्मात्स्वभावात्तद्व्यवस्थितिः ॥ १ ॥
न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।
नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥ २ ॥
पशुश्चेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।
स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥ ३ ॥
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम् ।
गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ॥ ४ ॥
स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः ।
प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥ ५ ॥
यावज्जीवेत्सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागनं कुतः ॥ ६ ॥

यदि गच्छेत्परं लोकं देहादेष विनिर्गतः ।

कस्माद् भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥ ७ ॥
ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितस्त्वह ।
मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित् ॥ ८ ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः ।
जर्फरी तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ ९ ॥
अश्वस्या हि शिशन्तु पत्नीग्राहं प्रकीर्तितम् ।
भण्डैस्तद्वपरं चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्तितम् ॥ १० ॥
मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितम् ॥ ११ ॥

चारवाक, आभाणक, बौद्ध र जैन पनि जगत्को उत्पत्ति स्वाभाविक मान्दछन् । जुन-जुन स्वाभाविक गुण छन् ती-तीसँग द्रव्य संयुक्त भएर सबै पदार्थ बन्दछन् । जगत्को कर्ता कोही छैन ॥ १ ॥

यी मध्ये चारवाकको यो मत हो र यिनमा पनि बौद्ध, जैन परलोक र जीवात्मालाई मान्दछन्, चारवाक भने त्यो पनि मान्दैनन् । बाँकी यी तिनैको मत कुनै-कुनै कुरा बाहेक एकनासै छ । न कुनै स्वर्ग, न नरक, न परलोकमा जाने कुनै आत्मा छ र वर्णाश्रमको क्रिया पनि फलदायक होइन ॥ २ ॥

यज्ञमा पशुलाई मारेर होम गर्नाले त्यो पशु स्वर्ग जाँदो हो भने यजमान आफ्ना पिता आदिलाई मारेर होम गरेर स्वर्ग किन पठाउँदैन ? ॥ ३ ॥

श्राद्ध र तर्पणबाट मरेका जीव तृप्त हुन्छन् भने परदेश जाने व्यक्ति मार्गमा आफ्नो निर्वाह निम्ति अन्न, वस्त्र, धन आदि पदार्थ किन लैजान्छन् ? किनकि मृतकका नामबाट अर्पण गरिएको पदार्थ स्वर्गमा पुगेजस्तै परदेश जानेहरूका निम्ति पनि त्यस्ताका सम्बन्धीहरूले पनि घरमा उनका नामबाट अर्पण गरेर अर्को ठाउँ=बटुवाभएको ठाउँमा पुर्याए भैहाल्दछ नि । यो त पुग्दैन भने त्यो स्वर्गमा कसरी पुग्नसक्तछ ? ॥ ४ ॥

मर्त्यलोकमा दान गर्नाले स्वर्गवासी तृप्त हुन्छन् भने घरको भुइँतल्लामा दान गर्नाले माथिल्लो तल्लामा बस्ने व्यक्ति किन तृप्त हुँदैनन् ? ॥ ५ ॥

यसकारण बाँचुञ्जेल सुखपूर्वक बाँच्नुपर्दछ । कुनै पदार्थ घरमा छैन भने ऋण लिएर आनन्द मनाउनुपर्दछ । ऋण फर्काउनुपर्ने छैन किनकि जुन शरीरमा जीवले खाएको-पिएको छ ती दुबैको फेरि आगमन

हुनेछैन अनि कोसँग कसले माग्ने छ र कसले दिनेछ ? ॥ ६ ॥

मर्दा बखत जीव शरीरबाट निस्केर परलोक जान्छ भन्ने कुरा मिथ्या हो, किनकि यसो हुनेभए त्यो जीव घर-परिवारको मोहमा आबद्ध भएर फेरि घरैमा किन फर्कदैन ? ॥ ७ ॥

यसकारण यो सबै ब्राह्मणहरूले आफ्नो जीविकाको उपाय मिलाएका हुन्। दशगात्र आदि मृतकक्रिया पनि तिनकै जीविकाको लीला हो ॥ ८ ॥

वेद बनाउनेहरू भाँड, धूर्त र निशाचर अर्थात् राक्षस यी तीन हुन्। 'जर्फरी' 'तुर्फरी' इत्यादि पण्डितहरूका धूर्ततायुक्त वचन हुन ॥ ९ ॥

धूर्तहरूको रचना त हेर! घोडाको लिङ्गलाई स्त्रीले समालु अरे! उसको समागम यजमानकी पत्नीसँग गराउनु अरे! कन्यासँग हाँसो-ठट्टा आदि गर्ने आदि कुरा लेख्ने धूर्तबाहक अरू हुनसक्छ ॥ १० ॥

अनि मासु खाने विधान रहेको वेदभाग राक्षसले बनाएको हो ॥ ११ ॥

उत्तर—चेतन परमेश्वरले निर्माण नगरी जड पदार्थ स्वयं परस्पर स्वभावैले नियमपूर्वक मिलेर उत्पन्न हुनसक्छन्। यसकारण सृष्टिको कर्ता अवश्य हुनुपर्दछ। स्वभावैले उत्पन्न हुने भए अर्का सूर्य, चन्द्र, पृथ्वी र नक्षत्र आदि लोक आफैं किन बन्दैनन् ? ॥ १ ॥

सुख भोगलाई स्वर्ग र दुःख भोगलाई नरक भनिन्छ। जीवात्मा नभए सुख-दुःखको भोक्ता को हुनसक्ने छ ? जसरी यसबखत सुख-दुःखको भोक्ता जीव छ, त्यस्तै परजन्ममा पनि हुन्छ। के ब्रह्मण्यमा रहनेहरूका सत्यभाषण, परोपकार आदि क्रिया पनि निष्फल हुनेछन् ? होइन, यस्तो कहिल्यै हुँदैन ॥ २ ॥

पशुलाई मारेर होम गर्ने कुरा वेदादि सत्यशास्त्रमा कतै पनि लेखिएको छैन र मृतकको श्राद्ध, तर्पण पनि कपोलकल्पित हो। भागवतादि पुराणीहरूको यो मत वेदादिसत्यशास्त्रको विरुद्ध हुनाले यी कुराको खण्डन अखण्डनीय छ अर्थात् उक्त कुरा खण्डन गर्न योग्य नै हुन् ॥ ३-५ ॥

भएको वस्तुको अभाव कहिल्यै हुँदैन। विद्यमान जीवको अभाव हुनैसक्छैन। देह भस्म हुन्छ, जीव हुँदैन। जीव त अर्को शरीरमा जान्छ। यसकारण कसैले ऋण आदि गरेर अर्काका पदार्थबाट यस लोकमा भोगेर फर्काउँदैनन् भने ती निश्चित रूपमा पापी भएर अर्कोजन्ममा दुःखरूपी नरक भोग्दछन् भन्ने कुरामा केही पनि शंकै छैन ॥ ६ ॥

जीव शरीरबाट निस्केर अर्को ठाउँ र शरीर प्राप्त गर्दछ तथा उसलाई पूर्वजन्म र कुटुम्ब आदिको केही पनि ज्ञान रहँदैन। यसकारण फेरि कुटुम्बमा फर्कनसक्छ ॥ ७ ॥

हँ, प्रेतकर्म ब्राह्मणहरूले आफ्नो जीविकाको निमित्त बनाएका हुन्, तर वेदोक्त नहुनाले यो कुरा खण्डनीय हो ॥ ८ ॥

अब भन त! चारवाक आदिले वेदादि सत्यशास्त्रलाई देखे-सुनेका भए वा पढेका भए वेदको निन्दा कहिल्यै गर्ने थिएनन् र कहिल्यै वेदलाई भाँड, धूर्त तथा निशाचर जस्ता व्यक्तिले बनाएको भन्ने थिएनन्। हँ, महीधर आदि टीकाकार भाँड, धूर्त र निशाचर जस्तै भए। तिनकै धूर्तता हो, वेदको होइन। तर चारवाक, आभाणक, बौद्ध र जैनीहरूप्रति दुःख छ कि यिनीहरूले चार वेदका मूल संहितालाई पनि कहिल्यै सुनेनन्, हेरेनन्, कुनै विद्वान्बाट पढेनन्। यसैकारण बुद्धि नष्ट-भ्रष्ट भएर वेदको पटांग निन्दा गर्नथाले। दुष्ट वाममार्गीहरूको प्रमाणरहित, कपोलकल्पित, भ्रष्ट टोकाहरूलाई हेरेर वेदका विरोधी भएर अविद्यारूपी अंधार समुद्रमा परे ॥ ९ ॥

स्त्रीलाई घोडाको लिङ्ग समालु लगाएर ऊसँग समागम गराउनु र यजमानकी छोरीसँग हाँसो-ठट्टा गर्न वाममार्गीहरूबाहेक अरू मानिसको काम होइन भन्ने कुरा विचारणीय छ। यी महापापी वाममार्गीबाहेक भ्रष्ट, वेदार्थ विपरीत र अशुद्ध कुरा कसले गर्ने थियो र? धेरै दुःख त यी चारवाक आदि प्रति छ कि विचारै नगरी वेदको निन्दा गर्नथाले। अलिकति त आफ्नो बुद्धिबाट काम लिएका भए हुन्थ्यो। के गरौं, ती विचारमा सत्यासत्यको विचार गरेर सत्यको मण्डन र असत्यको खण्डन गर्न पुग्ने विद्या नै थिएन ॥ १० ॥

अनि मासु खाने भन्ने कुरा पनि ती वाममार्गी टीकाकार कै लीला हो, यसकारण तिनलाई नै राक्षस भन्नु उचित हो। तर वेदमा कतै पनि मांसभक्षण नलेखिएको हुनाले मिथ्या कुराको पाप ती टीकाकारहरूलाई र वेदलाई नजानी, नसुनी मनमाना निन्दागर्नेहरूलाई अवश्य लाग्नेछ। सत्य त के हो भने जसले वेदको विरोध गरे, गर्दछन् र गर्नेछन्, ती अवश्य अविद्यारूपी अन्धकारमा परेर सुखको सट्टा जति दारुण दुःख पाउने छन्, त्यति नै कम हुने छ। यसकारण मानवमात्रले वेदानुकूल चल्नु समुचित हुन्छ ॥ ११ ॥

वाममार्गीहरूले कपोलकल्पना गरेर वेदका नामबाट आफ्नो प्रयोजन सिद्ध गर्न अर्थात् इच्छानुसार मद्यपान, मांसभक्षण र परस्त्रीगमन आदि

दुष्टकर्म गर्नका निम्ति वेदमा कलङ्क लगाए। यिनै कुरालाई देखेर चारवाक, बौद्ध तथा जैनहरूले वेदको निन्दा गर्नथाले र एउटा छुट्टै वेदरुविद्ध अनीश्वरवादी अर्थात् नास्तिक मत चलाए। चारवाक आदिले वेदको मूल अर्थ विचारेका भए झूठा टीकालाई हेरेर सत्य वेदोक्त मतबाट किन वञ्चित हुने थिए र? के गरौं? 'विनाशकाले विपरीतबुद्धिः' नष्ट-भ्रष्ट हुने समय आए पछि मानिसको बुद्धि उल्टो हुन्छ।

अब चारवाक अदिमा जुन भिन्नता छ त्यो लेखिन्छ। यो चारवाक आदि धेरै कुराहरूमा एउटै छन्, तर चारवाक शरीरको उत्पत्तिसँगै जीवको उत्पत्ति र शरीरको नाशसँगै जीवको पति नाश मान्दछ। पुनर्जन्म र परलोकलाई पनि मान्दैन। एउटा प्रत्यक्ष प्रमाण बाहेक अनुमान आदि प्रमाणहरूलाई पनि मान्दैन। चारवाक शब्दको अर्थ 'बोल्नमा प्रगल्भ' र विशेष अर्थ 'वैतण्डिक' हुन्छ। अनि बौद्ध, जैन प्रत्यक्ष आदि चार प्रमाण, अनादि जीव, पुनर्जन्म, परलोक र मुक्तिलाई पनि मान्दछन्। चारवाकदेखि बौद्ध र जैनीहरूको भिन्नता यति नै हो, तर नास्तिकता, वेद, ईश्वरको निन्दा, अरूको मतप्रति द्वेष, छ यतना र जगत्को कर्ता कोही छैन आदि कुरामा सबै एकमत छन्। यो चारवाकको मत संक्षेपमा देखाइयो। अब बौद्धमतको विषयमा संक्षेपमा लेखिन्छ—

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्।

अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात् ॥ १ ॥

कार्यकारणभाव अर्थात् कार्यलाई देखेर कारण र कारणलाई देखेर कार्य आदिको साक्षात्कार प्रत्यक्षबाट शेषमा अनुमान हुन्छ। यो न भई प्राणीहरूका सम्पूर्ण व्यवहार पूर्ण हुनसक्तैनन्, इत्यादि लक्षणद्वारा अनुमानलाई बढी मानेर चारवाकभन्दा भिन्न शाखा बौद्धहरूको भएको हो। बौद्ध चार प्रकारका छन्—

पहिला 'माध्यमिक', दोस्रा 'योगाचार', तेस्रा 'सौत्रान्तिक' र चौथा 'वैभाषिक'। 'बुद्ध्या निवर्तते स बौद्धः' बुद्धिद्वारा सिद्ध अर्थात् जुन जुन कुरा आफ्नो बुद्धिमा आउँछ, त्यस-त्यसलाई मात्रै र जुन जुन बुद्धिमा आउँदैन त्यस-त्यसलाई नमान्नेलाई 'बौद्ध' भनिएको छ।

यिनमा पहिला 'माध्यमिक' सर्वशून्य मान्दछन्। अर्थात् जति पनि पदार्थ छन्, ती सबै शून्य अर्थात् आदिमा थिएनन्, अन्तमा रहँदैनन्, मध्यमा प्रतीतहुने पनि प्रतीति समयमा मात्र छ, पछि शून्य हुनेछ। जस्तै उत्पन्न हुनु अघि घँटो थिएन, प्रध्वंस=नाश पछि रहनेछैन र

घटज्ञान समयमा भासित हुन्छ तथा अर्को पदार्थमा ज्ञान जानाले घटज्ञान रहँदैन। यसकारण शून्य नै एउटा तत्व छ।

दोस्रा 'योगाचार' बाह्यशून्यलाई मान्दछन् अर्थात् पदार्थ भित्र ज्ञानमा भासित हुन्छन्, बाहिर हुँदैनन्। जस्तै घटज्ञान आत्मामा छ, अनि त मानिस 'यो घँटो हो' भन्दछ, भित्र ज्ञान नभए यसो भन्नसक्तैन भन्ने योगाचारको मत हो।

तेस्रा 'सौत्रान्तिक' बाहिर अर्थको अनुमान मान्दछन् किनकि कुनै पदार्थ सांगोपांग प्रत्यक्ष हुँदैन तर एकदेश प्रत्यक्ष हुनाले बाँकी भागमा अनुमान गरिन्छ। सौत्रान्तिकको यस्तो मत छ।

चौथा 'वैभाषिक' को विचार पदार्थ बाहिर प्रत्यक्ष हुन्छ भित्र हुँदैन भन्ने छ। जस्तै 'अयं नीलो घटः' यस प्रतीतिमा नीलयुक्त घँटोको आकृति बाहिर प्रतीत हुन्छ, भन्ने मत 'वैभाषिक' को छ।

यिनीहरूका प्रवर्तक आचार्य 'बुद्ध' एउटै भएतापनि शिष्यहरूको बुद्धिभेदका चार प्रकारका शाखा भएका हुन्। जस्तै सूर्यास्त हुँदा जादाँ पुग्नुले परस्त्रीगमन, चोरले चोरी र विद्वान्ले सत्यभाषण आदि श्रेष्ठकर्म गर्ने समय भएको सोच्दै सोही अनुसार गर्दछन्, एउटै समय भए तापनि आ-आफ्नो बुद्धि अनुसार भिन्न-भिन्नै चेष्टा गर्दछन्, त्यस्तै यिनीहरूका चार शाखा भएका हुन्।

अब यी चारैमा 'माध्यमिक' सबैलाई क्षणिक मान्दछन्, अर्थात् क्षण-क्षणमा बुद्धिको परिणाम हुनाले पूर्वक्षणमा ज्ञात वस्तु अर्को क्षणमा त्यस्तै रहँदैन। यसकारण सबैलाई क्षणिक मान्नुपर्दछ भन्ने माध्यमिकको मान्यता छ।

दोस्रा 'योगाचार' का अनुसार प्राप्तिमा कोही पनि सन्तुष्ट नरहने हुँदा प्रवृत्ति जति सबै दुःखरूप छ। एउटा प्राप्त हुँदा अर्कोको इच्छा रहिनै रहन्छ।

तेस्रा 'सौत्रान्तिक' को मतमा सबै पदार्थ आ-आफ्ना लक्षणद्वारा लक्षित हुन्छन्। गाईका चिन्हले गाईको र घोडाका चिन्हले घोडाको ज्ञान भएजस्तै लक्ष्यमा लक्षण सबै रहन्छन्।

चौथा 'वैभाषिक' शून्यलाई नै एउटा पदार्थ मान्दछन्। पहिला माध्यमिकले सबैलाई शून्य मानेजस्तै वैभाषिको पनि पक्ष छ। इत्यादि बौद्धहरूमा धेरैजसो विवाद पक्ष छन्। यसरी यिनीहरू चार प्रकारको भावना मान्दछन्।

उत्तर—सबै शून्य हो भने शून्यलाई जान्ने शून्य हुनसक्तैन र सबै

शून्य हुँदा शून्यले शून्यलाई जान्नसकैन। यसकारण शून्यको ज्ञाता र ज्ञेय दुई पदार्थ सिद्ध हुन्छन्। अति बाह्य शून्यत्व मान्ने योगाचारको भित्र पर्वत हुनुपर्दछ। पर्वत भित्र छ भनेमा त्यसको हृदयमा पर्वतजस्तो अवकाश कहाँ छ? यसकारण बाहिर पर्वत छ र पर्वतज्ञान आत्मामा रहन्छ।

सौत्रान्तिक कुनै पदार्थलाई प्रत्यक्ष मान्दैन भने ऊ आफू स्वयं र उसको कुरा पनि प्रत्यक्ष नभई अनुमेय हुनुपर्दछ। प्रत्यक्ष नभए 'अयं घटः', 'यो घँटो हो' यस्तो प्रयोग पनि हुनुहुँदैन तर 'अयं घटकदेशः' 'यो घँटोको एउटा ठाउँ हो' भन्दा घँटोको बोध हुनेछैन, किनकि एउटा ठाउँ को नाम 'घँटो' नभई समुदायको नाम 'घँटो' हो। 'यो घँटो हो' यो प्रत्यक्ष छ, अनुमेय होइन किनकि सबै अवयवहरूमा अवयवी एउटा छ। त्यो प्रत्यक्ष हुनाले घँटोका सबै अवयव पनि प्रत्यक्ष हुन्छन् अर्थात् सावयव घट प्रत्यक्ष हुन्छ।

चौथा 'वैभाषिक' ले बाह्य पदार्थहरूलाई प्रत्यक्ष मान्नुपनि ठीक होइन। किनकि ज्ञाता र ज्ञान भएमा नै प्रत्यक्ष हुन्छ, अर्थात् आत्मामा सबैको प्रत्यक्ष हुन्छ। यद्यपि प्रत्यक्षको विषय बाहिर हुन्छ तर तदाकार ज्ञान आत्मलाई हुन्छ। त्यस्तै क्षणिक पदार्थ र त्यसको ज्ञान क्षणिक भए 'प्रत्यभिज्ञा' अर्थात् 'मैले त्यो कुरा गरेको थिएँ' यस्तो स्मरण नहुनुपर्ने हो तर अघि देखे-सुनेकाको स्मरण हुन्छ, यसकारण क्षणिकवाद पनि ठीक होइन। सबै दुःखमात्र भएर केही पनि सुख हुँदैन नभए सुखको अपेक्षा बिना दुःख सिद्ध हुनसकैन। रात्रिको अपेक्षाले दिन र दिनको अपेक्षाले रात्रि भएजस्तै सबै दुःख मान्नु उचित होइन। स्वलक्षण नै माने पनि नेत्ररूपको लक्षण हो र रूप लक्ष्य हो जस्तै घँटोको रूप। घँटोको रूपको लक्षण लक्ष्य चक्षुभन्दा भिन्नै हुन्छ र गन्ध पृथ्वीभन्दा अभिन्न छ। यसैगरी भिन्नाऽभिन्न लक्ष्यलक्षण मान्नुपर्दछ। शून्यको उत्तर अघि दिइसकिएको छ, अर्थात् शून्यलाई जान्ने शून्यभन्दा भिन्नै हुन्छ।

सर्वस्व संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थङ्करसंमतम् ॥

बौद्धले मानेकै तीर्थङ्करलाई जैनीले पनि मान्ने हुँदा यी दुबै एउटै हुन्। अनि पूर्वोक्त भावनाचतुष्टय अर्थात् चार भावनाबाट सकल वासनाहरूको निवृत्तिद्वारा शून्यरूप निर्वाण, अर्थात् मुक्ति मान्दछन्। अपना शिष्यलाई योग र आचारको उपदेश गर्दछन्। गुरुको वचनको प्रमाण मान्नुपर्दछ भन्दछन्। अनादि बुद्धिमा वासना हुनाले बुद्धि नै अनेक आकारमा भासित हुन्छ र चित्तचैत्तात्मक स्कन्ध पाँच किसिमको

मान्दछन्—

रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः ॥

तिनमा पहिले-इन्द्रियहरूबाट रूप आदि विषयको ग्रहण गरिने 'रूपस्कन्ध', दोस्रो-आलय-विज्ञान प्रवृत्तिलाई जान्नुरूपी व्यवहार 'विज्ञानस्कन्ध', तेस्रो-रूपस्कन्ध र विज्ञानस्कन्धबाट उत्पन्न भएको सुख, दुःख आदि प्रतीतिरूप व्यवहार 'वेदनास्कन्ध', चौथो-गौ आदि संज्ञाको सम्बन्ध नाभीसँग मान्नुरूपी 'संज्ञास्कन्ध' र पाँचौं-वेदनास्कन्धबाट राग-द्वेष क्लेश, भोक-तिर्खा आदि उपक्लेश, मद, प्रमाद, अभिमान, धर्म र अधर्मरूप व्यवहार 'संस्कारस्कन्ध' मान्दछन्। सब संसारमा दुःखरूप दुःखको घर दुःखको साधनरूप भावना गरेर संसारबाट छुट्नु, चारवाकभन्दा बढी मुक्ति र अनुमान तथा जीवलाई नमान्नु नै बौद्धहरूको मत हो।

देशना लोकनाथनां सत्त्वाशयवशानुगाः।

विद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल ॥ १ ॥

गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा।

भिन्ना हि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणा ॥ २ ॥

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धा मन्यन्ते—

अर्थानुपापाद्य बहुशो द्वादशायतनानि वै।

परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥ ३ ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च।

मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः ॥ ४ ॥

अर्थात् ज्ञानी, विरक्त, जीवन्मुक्त, लोकहरूका नाथ बुद्ध आदि तीर्थकरका पदार्थका स्वरूपलाई जान्ने, भिन्न-भिन्न पदार्थहरूको उपदेशक, धेरैजसो भेद र धेरैजसो उपायद्वारा बताइएका कुरा मान्नुपर्दछ ॥ १ ॥ बडो गम्भीर र प्रसिद्ध भेदबाट कतै-कतै गुप्त र प्रकटताले अघि भनिएका शून्यलक्षणयुक्त भिन्न-भिन्न गुरुका उपदेशलाई मान्नुपर्दछ ॥ २ ॥ द्वादशायतन पूजाले नै मोक्ष प्राप्त हुन्छ। त्यस पूजाको लागि धेरैजसो द्रव्यादि पदार्थहरूलाई प्राप्त गरेर द्वादशायतन, अर्थात् बाह्य किसिमका स्थानविशेष बनाएर सबै प्रकारले पूजा गर्नपर्दछ, अरूको पूजा गर्नाले के प्रयोजन? ॥ ३ ॥ यिनीहरूको द्वादशायतन पूजा यो हो—पाँच ज्ञानेन्द्रिय, अर्थात् कान, छाला, आँखा, जिब्रो र नाक, पाँच कर्मेन्द्रिय, अर्थात् वाणी, हात, गोडा, गुह्य र उपस्थ, यी दश इन्द्रियहरू र मन, बुद्धि, यिनैको सत्कार, अर्थात् यिनलाई आनन्दमा लगाइराख्नु

इत्यादि बौद्धको मत हो ।

उत्तर—सब संसार दुःखरूप भएको भए कुनै जीवको प्रवृत्ति नहुनुपर्दछ । संसारमा जीवहरूको प्रवृत्ति प्रत्यक्ष देखिन्छु, यसकारण सब संसार दुःखरूप हुनसक्दैन । तर यसमा सुख-दुःख दुबै छन् । अनि बौद्धहरू यस्तै सिद्धान्त मान्दछन् भने खान-पान आदि गर्न तथा पथ्य र औषधि आदि सेवन गरेर शरीरको रक्षा गर्नमा लागेर सुख किन मान्दछन् ? 'हामी प्रवृत्त त हुन्छौं तर यसलाई दुःख नै मान्दछौं' भन्दछन् भने यो कथन सम्भव हुनसक्तैन, किनकि जीव सुख सम्झेर लाग्ने र दुःख सम्झेर हट्नेगर्दछ । संसारमा धर्मकर्म, विद्या, सत्संग आदि श्रेष्ठ व्यवहार सबै सुखकारक छन् । यिनलाई बौद्ध बाहेक कुनै पनि विद्वान्ले दुःखको लिंग=चिह्न मान्नसक्तैन । पाँच स्कन्ध पनि पूर्ण अपूर्ण छन्, किनकि यस्ता यस्ता स्कन्धको विचार गर्न थालेमा एक एकका अनेक भेद हुनसक्छन् । जुन तीर्थकरलाई उपदेशक र लोकनाथ मात्रै र नाथहरूको पनि नाथ अनादि परमात्मालाई नमात्रै कुरामा पनि ती तीथङ्करले कोबाट उपदेश पाए ? भन्ने शङ्का हुन्छ । 'आफै प्राप्त भयो' भनेमा यस्तो कथन सम्भव हुँदैन, किनकि कारण नभई कार्य हुनसक्दैन । अथवा उनैको कथन अनुसार यस्तै हुँदो हो भने अब पनि तिनीहरूमा पढ्ने-पढाउने, सुन्ने-सुनाउने र ज्ञानीहरूको सत्संग नगरी ज्ञानी किन हुँदैनन् ? जब हुँदैनन् भने यस्तो कथन सर्वथा निर्मूल र युक्तिशून्य तथा मानिसले बर्बाउनु जस्तै हो ।

शून्यरूप नै अद्वैत उपदेश बौद्धहरूको हो भने विद्यमान वस्तु कहिल्यै शून्यरूप हुनसक्तैन । हँ, सूक्ष्म कारणरूप त हुन्छ । यसकारण यो कथन पनि भ्रमपूर्ण छ । द्रव्यको उपार्जनबाटै पूर्वक द्विदशायतन-पूजालाई मोक्षको साधन मान्दछन् भने दश प्राण र एघारौं जीवात्माको पूजा किन गर्दैनन् ? इन्द्रिय र अन्तःकरणको पूजा पनि मोक्षप्रदायक हो भने यी बौद्धहरू र विषयी व्यक्तिहरूमा के फरक रह्यो त ? तीबाट यी बौद्ध पनि बच्न सकेनन् भने त्यहाँ मुक्ति पनि कहाँ रह्यो त ? जहाँ यस्ता कुरा छन्, त्यहाँ मुक्तिको के काम ?

यिनीहरूले आफ्नो अविद्याको कति उन्नति गरेक रहेछन्, जसको सादृश्य यिनै बाहेक अरूमा घटित हुनसक्दैन । निश्चित कुरा के देखिन्छ भने यिनीहरूलाई वेद, ईश्वरको विरोधको यही फल मिलेको हो । पहिले त सब संसारको दुःखरूपी भावना गरे, अनि बीचमा द्विदशायतन पूजा लगाए । के यिनीहरूको द्विदशायतनपूजा संसारका पदार्थहरूभन्दा

बाहिरको हो, जो मुक्ति दिने बन्न सकोस् ? कसैले आँखा चिम्लेर कुनै रत्न खोज्न चाहेमा वा खोजेमा के कहिल्यै प्राप्त हुन सक्तछ ? वेद, ईश्वरलाई नमान्नाले यिनीहरूको पनि यस्तै लीला भैरहेछ । अझै पनि सुख चाहेमा वेद-ईश्वरको आश्रय लिएर आफ्नो जन्म सफल पार्नुपर्दछ ।

विवेकविलास ग्रन्थमा बौद्धहरूको यस किसिमको मत बताइएको छ—

बौद्धानां सुगतो देवो विश्वं च क्षणभङ्गुरम् ।
आर्य्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥ १ ॥
दुःखमायतनं चैव ततः समुदयो मतः ।
मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥ २ ॥
दुःखसंसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥ ३ ॥
पञ्चोद्भयाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
धर्मयतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥ ४ ॥
रागादीनां गणोयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि ।
आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः ॥ ५ ॥
क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा ।
स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥ ६ ॥
प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणं द्वितयं तथा ।
चतुः प्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः ॥ ७ ॥
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।
सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्ष ग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः ॥ ८ ॥
आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य संमता ।
केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥ ९ ॥
रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा ।
चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥ १० ॥
कृत्तिः कमण्डलुमैड्यं चीरं पूर्वाह्नभोजनम् ।
संघो रक्ताम्बरत्वं च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिः ॥ ११ ॥

—विवेकविलास ८।२६५-२७५

बौद्धहरूका सुगतदेव बुद्ध भगवान् पूजनीय देव, जगत् क्षणभंगुर, आर्यपुरुष र आर्यास्त्री तथा तत्त्वहरूको आख्या संज्ञादि प्रसिद्धि, यी 'चार तत्त्व' बौद्धहरूमा मन्तव्य पदार्थ हुन् ॥ १ ॥, यस विश्वलाई दुःखको घर ठान्नुपर्दछ, त्यसपछि समुदाय अर्थात् उत्पत्ति हुन्छ, अनि मार्ग गरी

यिनको व्याख्या क्रमपूर्वक सुन ॥ २ ॥, संसारमा दुःख नै छ। अधि भनिएका पाँच स्कन्धलाई जान्नुपर्दछ ॥ ३ ॥, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, उनका शब्दादि पाँच विषय र मन, बुद्धि=अन्तःकरण, यी बाह्र धर्मका स्थान हुन् ॥ ४ ॥, मानिसको हृदयमा उत्पन्न हुने रागद्वेषको समूहनै 'समुदय' हो। अनि आत्मा, आत्माका सम्बन्धी र स्वभाव नै 'आख्या' हो। यिनैबाट फेरि समुदय हुन्छ ॥ ५ ॥ सब संस्कार क्षणिक हुन्, वासना स्थिर हुनु नै बौद्धहरूको 'मार्ग' हो। र त्यही शून्य तत्त्व शून्यरूप हुनु 'मोक्ष' हो ॥ ६ ॥, प्रत्यक्ष र अनुमान यी दुई मात्र प्रमाण मान्दछन्। यिनमा चार किसिमका भेद छन्—वैभाषिक, सौत्रान्तिक, योगाचार र माध्यमिक ॥ ७ ॥, यिनमा वैभाषिक ज्ञानमा भएको अर्थलाई विद्यमान मान्दछन्। किनकि ज्ञानमा नभएको वस्तु हुने कुरालाई सिद्ध पुरुषले मात्र सक्तैन। अनि सौत्रान्तिक भित्रलाई प्रत्यक्ष पदार्थ मान्दछ, बाहिर मान्दैन ॥ ८ ॥, योगाचार आकारसहित विज्ञानयुक्त बुद्धिलाई मान्दछ र माध्यमिक आफूमा पदार्थहरूको ज्ञानमात्र मान्दछ, ऊ पदार्थहरूलाई मान्दैन ॥ ९ ॥ रागादि ज्ञानको प्रवाहको वासनाको नाशबाट उत्पन्न भएको मुक्ति चारै बौद्धहरूको लागि मान्य छ ॥ १० ॥, मृग आदिको छाला, कमण्डलु, टाउको खौरनु, बोक्राको वस्त्र, पूर्वाह्न अर्थात् नौ बज्नु अधि भोजन, एकलै नबस्नु, राता लुगा लगाउनु यी बौद्धका साधुहरूको भेष हो ॥ ११ ॥

उत्तर—सुगत बुद्धनै बौद्धहरूका देव हुन् भने उनको गुरुको थियो? विश्व क्षणभंगुर हुन्छ भने निकै बेरदेखि हेरेकी पदार्थलाई यो त्यही हो भन्ने स्मरण नहुनु पर्दथ्यो। क्षणभंगुर भए त त्यो पदार्थ नै रहँदैन, अनि स्मरण केको रहने छ र? क्षणिकवाद नै बौद्धहरूको मार्ग हो भने यिनको मोक्ष पनि क्षणभंगुर होला? ज्ञानयुक्त अर्थ द्रव्य हो भने जडद्रव्यमा पनि ज्ञात हुनुपर्दछ। अनि त्यो हिंडडुल आदि क्रिया केमा गर्दछ? जुन बाहिर देखिन्छ त्यो मिथ्या कसरी हुनसक्तछ? बुद्धि साकार भए त्यो देखिने हुनुपर्दछ। केवल ज्ञान नै हृदयमा आत्मस्थ हुने भए बाह्य पदार्थहरूलाई केवल ज्ञानरूप नै मानिएमा ज्ञेय पदार्थ बेगर ज्ञान हुनसक्तैन। वासनाच्छेद नै मुक्ति हो भने सुषुप्तिमा पनि मुक्ति जान्नुपर्दछ। यसो मात्र विद्याविरुद्ध हुनाले यो कुरा तिरस्करणीय छ। इत्यादि बौद्ध मतावलम्बीहरूका कुरा संक्षेपमा प्रदर्शित गरिएका छन्। अब यिनको कस्तो विद्या र कस्तो मत छ? भन्ने कुरा बुद्धिमान् विचारशील व्यक्तिले अवलोकन गरेर जान्नेछन्। यस कुरालाई जैनीहरू

पनि मान्दछन्।

यस पछि जैनमतको वर्णन छ—

प्रकरणरत्नाकर भाग एक, नयचक्रसारमा निम्नलिखित कुरा लेखिएका छन्—

बौद्धहरू समय-समयमा नवीनपन सहित १. आकाश, २. काल, ३. जीव, ४. पुद्गल यी चार द्रव्य मान्दछन् र जैनीहरू धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय, जीवास्तिकाय र काल यी छ द्रव्यलाई मान्दछन्। यिनमा काललाई अस्तिकाय मान्दैनन्, तर काल वस्तुतः द्रव्य नभएर उपचारले द्रव्य हो। तिनमा धर्मास्तिकाय— गतिपरिणामीपनबाट परिणामलाई प्राप्त भएको जीव र पुद्गल यसको गति को समीपबाट स्तम्भन गर्ने हेतु नै 'धर्मास्तिकाय' हो। त्यो असंख्य प्रदेश परिमाण र लोकमा व्यापक छ; (प्र०२०पृ० १७७)। द्रोस्रो अधर्मास्तिकाय—स्थिरताले परिणामी भएका जीव र पुद्गलको स्थितिको आश्रयको हेतु 'अधर्मास्तिकाय' हो। यो पनि असंख्य प्रदेश परिमाण र लोकमा व्यापक छ। तेस्रो आकाशास्तिकाय—सबै द्रव्यको आधार, अवगाहन, प्रवेश, निर्गम आदि क्रिया गर्ने जीव तथा पुद्गलहरूको अवगाहनको हेतु र सर्वव्यापी 'आकाशास्तिकाय' छ। चौथो पुद्गलास्तिकाय—कारणरूप सूक्ष्म, नित्य एकरस, वर्ण, गन्ध, लिङ्ग, स्पर्श, कार्यको लिङ्ग, पूर्णगर्ने र गल्ने स्वभाव भएको 'पुद्गलास्तिकाय' हुन्छ। पाँचौं जीवास्तिकाय—चेतनालक्षण, ज्ञानदर्शनमा उपयुक्त अनन्त पर्यायहरूद्वारा परिणामी हुने कर्ता भोक्ता 'जीवास्तिकाय' हो। र छैठौं काल—पूर्वोक्त पाँच अस्तिकायको परत्व, अपरत्व, नवीनता, प्राचीनता आदि चिह्नरूप प्रसिद्ध वर्तमानरूप पर्याययुक्त 'काल' भनिन्छ।

समीक्षक—बौद्धहरूले मानेका प्रति समयमा नवीन-नवीन हुने चार द्रव्य 'झूठा' हुन्, किनकि आकाश, काल, जीव र परमाणु यी कहिल्यै नयाँ वा पुराना हुनैसक्तैनन्। यी अनादि र कारणरूपले अविनाशी हुनाले यिनमा नयाँपन र पुरानापन कसरी घटित हुनसक्तछ?

अनि धर्माऽधर्म द्रव्य नभएर गुण हुनाले जैनीहरूको मान्यता पनि ठीक होइन। यी दुवै (धर्म-अधर्म) जीवास्तिकायमैपर्दछन्। यसकारण आकाश, परमाणु, जीव र काल मानेका भए ठिकै हुन्थ्यो। वास्तवमा त वैशेषिकमा बताइएका नौ द्रव्य नै ठीक हुन्, किनकि पृथ्वी आदि पाँच तत्त्व, काल, दिशा, आत्मा र मन यी नौ छुट्टाछुट्टै पदार्थ निश्चित छन्।

एउटा जीवलाई चेतन मानेर ईश्वरलाई नमान्नु, यो बौद्ध-जैनीको मिथ्या पक्षपातको कुरा हो ।

जैनीहरूले मानेको सप्तभंगी र स्याद्वाद यो हो—‘सन् घटः’ यसलाई प्रथमभंग बताउँछन् । किनकि घँटो छ अर्थात् घँटो आफ्नो विद्यमानतायुक्त छ । यसबाट अभावको विरोध भएको छ । दोस्रोभंग—असन् घटः घँटो छैन । पहिलो घँटोको भावभन्दा यस घँटोको असद्भावबाट दोस्रो भंग हो । तेस्रोभंग—‘सन्नसन् घटः’ अर्थात् यो घट तो हो तर पट होइन, किनकि ती दुबै देखि पृथक् भयो । चौथो भंग—‘घटोऽघटः’ जस्तै ‘अघटः पटः’ दोस्रो पटको अभावको अपेक्षा आफैंमा हुनाले घट अघट भनिन्छ । उसका एकै साथ घट र अघट यी दुई संज्ञा वा नाम हुन्छन् । पाँचौं भंग—घटलाई पट भन्नु बेठीक अर्थात् त्यसमा घटपन वक्तव्य र पटपन अवक्तव्य हुन्छ । छैठौं भंग—जुन घट होइन त्यो भन्न योग्य पनि होइन अनि जुन त्यो घट छ त्यो भन्न योग्य पनि हुन्छ । अनि सातौं भंग—जुन भन्न योग्य छ तर त्यो होइन र भन्न योग्य पनि घट छैन । यो सप्तभंग भनिन्छ । यसैगरी—

स्यादस्ति जीवोऽयं प्रथमो भंगः ॥ १ ॥

स्यान्नास्ति जीवो द्वितीयो भंगः ॥ २ ॥

स्यादवक्तव्यो जीवस्तृतीयो भंगः ॥ ३ ॥

स्यादस्ति नास्तिरूपो जीवश्चतुर्थो भंगः ॥ ४ ॥

स्यादस्ति अवक्तव्यो जीवः पञ्चमो भंगः ॥ ५ ॥

स्यान्नास्ति अवक्तव्यो जीवः षष्ठो भंगः ॥ ६ ॥

स्यादस्ति नास्ति अवक्तव्यो जीव इति सप्तमो भंगः ॥ ७ ॥

अर्थात् ‘जीव छ’ यसोभन्दा जीवका विरोधी अर्थात् पदार्थहरूको जीवमा अभावरूप ‘पहिलो भंग’ भनिन्छ । ‘जीव जडमा छैन’ यसो पनि भनिन्छ, यो दोस्रो भंग भनिन्छ । ‘जीव भन्न योग्य होइन’ यो तेस्रो भंग हो । ‘जीवले शरीर धारण गर्दा प्रसिद्ध र शरीरदेखि छुट्टिँदा अप्रसिद्ध रहन्छ’ यसो भन्नु चौथो भंग भनिन्छ । ‘जीव छ तर भन्न योग्य होइन’ यस्तो कथनलाई पाँचौं भंग भनिन्छ । ‘प्रत्यक्ष प्रमाणद्वारा बताउन नमिल्ने हुँदा जीव चक्षु प्रत्यक्ष छैन’ यस्तो व्यवहारलाई छैठौं भंग भनिन्छ । ‘एउटा समयमा जीव अनुमानद्वारा हुनु र अदृश्यपनमा नहुनु तथा एकनास नरहुनु तर क्षण-क्षणमा परिणामी हुनु, अस्ति-नास्ति नहुनु तथा नास्ति अस्ति व्यवहार पनि नहुनु’ सातौं भंग भनिन्छ ।

यसैगरी नित्यत्व सप्तभंगी र अनित्यत्व सप्तभंगी, सामान्य धर्म,

विशेष धर्म, गुण र पर्यायको प्रत्येक वस्तुमा सप्तभंगी हुन्छ । त्यस्तै द्रव्य, गुण, स्वभाव र पर्याय अनन्त हुनाले सप्तभंगी पनि अनन्त हुन्छ । यस्तो जैनीहरूको स्याद्वाद र सप्तभंगी न्याय भनिन्छ ।

समीक्षक—यो कथन एक अन्योन्याभावमा साधर्म्य र वैधर्म्यमा चरितार्थ हुनसक्तछ । यस सजिलो प्रकरणलाई छोडेर कठिन जाल रचना अज्ञानीहरूलाई फसाउन मात्र हुनसक्तछ । हेर, जीवको अजीवमा र अजीवको जीवमा अभाव रहन्छ नै । जस्तै जीव र जड विद्यमान रहँदा साधर्म्य, चेतन र जड हुँदा वैधर्म्य अर्थात् जीवमा चेतनत्व अस्ति=छ, र जडत्व नास्ति=छैन । यस्तै जडमा जडत्व छ, चेतनत्व छैन । यसबाट गुण, कर्म, स्वभाव जस्तै समान धर्म र विरुद्ध धर्मको विचारले यिनको सब सप्तभंगी र स्याद्वाद सहजै बुझ्न सकिन्छ । अनि यति फरक हुनाले भिन्नभाव पनि हुन्छ ।

अब यत्रपिछि जैनमतको विषयमा मात्र लेखिन्छ—

चिदचिद् द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।

उपादेयमुपादेयं हेयं हेयं च कुर्वतः ॥ १ ॥

हेयं हि कर्तुरागादि तत् कार्यमविवेकिनः ।

उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणम् ॥ २ ॥

जैनीहरू ‘चित्’ र ‘अचित्’ अर्थात् चेतन र जड यी दुई मात्र परतत्त्व मान्दछन् । ती दुवैको विवेचनलाई ‘विवेक’ भनिन्छ । ग्रहणयोग्यलाई ग्रहण गर्ने र त्याग गर्न योग्यलाई त्यागनेलाई ‘विवेकी’ भनिन्छ ॥ १ ॥ जगत्को कर्ता र राग आदि तथा ईश्वरले जगत् बनाएको हो भन्ने अविवेकी मतको त्याग र योगद्वारा लक्षित परमज्योतिस्वरूप जीवलाई ग्रहण गर्नु उत्तम कुरा हो ॥ २ ॥ अर्थात् जैनीहरू जीव बाहेक अर्को चेतनतत्त्व ईश्वरलाई मान्दैनन् । ‘कुनै पनि अनादिसिद्ध ईश्वर छैन’ यस्तो बौद्ध-जैनहरू मान्दछन् ।

यसबारेमा राजा शिवप्रसादजी ‘इतिहास तिमिरनाशक’ ग्रन्थमा लेख्छन्—‘यिनका दुई नाम छन् एउटा जैन र अर्को बौद्ध । यी पर्यायवाची शब्द हुन् । तर बौद्धहरूमा वाममार्गी मद्यमांसहारी बौद्ध छन् । तीसँग जैनीहरूको विरोध छ । तर महावीर र गौतम गणधरको नाम बौद्धहरूले ‘बुद्ध’ राखे र जैनीहरूले ‘गणधर’ र ‘जिनवर’ राखे । यसमा जैनमत परम्पराकै राजा शिव प्रसादजी ले आफ्नो ‘इतिहास-तिमिरनाशक’ ग्रन्थको तेस्रो खण्डमा लेखेका छन्—कुल लगभग एक हजार वर्ष अघि भएका स्वामी शंकराचार्यभन्दा अघि सम्पूर्ण

भारतवर्षमा बौद्ध अथवा जैन धर्म फैलिएको थियो। यसमा टिप्पणी—
 'बौद्ध भन्नाले हाम्रो आशय महावीरका गणधर गौतम स्वामीको समयदेखि शंकरस्वामीको समयसम्म सम्पूर्ण भारतवर्षमा फैलिएको वेद विरोधी मत हो। यसलाई अशोक र हालका राजाले माने। जैन कुनै तरिकाले पनि यसभन्दा बाहिर निस्कन सक्तैनन्। 'जिन' जसबाट जैन बन्यो र 'बुद्ध' जसबाट बौद्ध बन्यो, यी दुबै पर्यायवाची शब्द हुन्। कोशमा दुवैको एउटै अर्थ लेखिएको छ र गौतमलाई दुवै मान्दछन्। नत्र भने दीपवंश आदि पुराना बौद्ध ग्रन्थमा शाक्यमुनि गौतमबुद्ध लाई धेरैजसो महावीर नामबाट उल्लिखित गरिएको छ। वास्तवमा उसको समयमा उनीहरूको एउटै मत रहेको हुँदो हो। हामीले जैन नलेखेर गौतमका मतावलम्बीहरूलाई बौद्ध लेख्नुको प्रयोजन उनलाई अरू देशवासीले बौद्ध नामबाटै उल्लेख गरेका छन् भन्ने मात्र हो। यस्तै अमरकोशमा पनि लेखेका छ—

सर्वज्ञःसुगतो बुद्धा धर्मराजस्तथागतः ।
 समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिजिनः ॥ १ ॥
 षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।
 मुनीन्द्रः श्रीधनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ २ ॥
 स शाक्यसिंहः सर्वार्थः सिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।
 गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ ३ ॥

—अमरकोश कां० १। वर्ग २। श्लोक १०

अब हेर, बुद्ध र जिन, बौद्ध र जैन एउटैका नाम हुन् वा अलग हुन्? के अमरसिंह पनि बुद्ध-जिनलाई एउटै लेख्नमा झुकिएको हो त? अविद्वान् जैन न त आफ्नो बारेमा जान्दछन्, न अर्काको, केवल जिद्दी गरेर बरबराउने गर्दछन्। तर जैनमा पनि विद्वान्हरू भने बुद्ध र जिन तथा बौद्ध र जैन पर्यायवाची हुन् भन्ने कुरा सब जान्दछन्। यसमा केही शंका छैन।

जैनहरू 'जीव नै परमेश्वर हुन्छ' भन्दछन् र आफ्ना तीर्थकरहरूलाई नै केवली मुक्ति प्राप्त र परमेश्वर मान्दछन्। उनीहरूको मतमा अनादि परमेश्वर कोही छैन। नास्तिकहरूका देवताका सर्वज्ञ, वीतराग, अर्हन्, केवली, तीर्थकृत, जिन यी छ नाम छन्। 'आदिदेव' को स्वरूप चन्द्रसूरिले 'आप्तनिश्चयालंकार' ग्रन्थमा लेखेको छ—

सर्वज्ञो वीतरागादि दोषस्त्रैलोक्यपूजितः ।
 यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः ॥ १ ॥

त्यस्तै तौतातितहरूले पनि लेखेका छन्—

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिमिः ।
 दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥ २ ॥
 न चाऽऽगमविधिः कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधकः ।
 न च तत्रार्थवादनां तात्पर्यमपि कल्पयते ॥ ३ ॥
 न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
 न चानुवादितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ ४ ॥

रागादि दोषरहित, तिनै लोकमा पूजनीय, पदार्थहरूको यथावत् वक्ता, सर्वज्ञ अर्हन् देव नै परमेश्वर हो ॥ १ ॥, यस समयमा हामीलाई परमेश्वर देखिदैन, अतः कुनै सर्वज्ञ, अनादि परमेश्वर प्रत्यक्ष छैन। ईश्वरमा प्रत्यक्ष प्रमाण नभएपछि अनुमान पनि घटित हुनसक्तैन, किनकि एकदेश प्रत्यक्ष नभई अनुमान हुनसक्तैन ॥ २ ॥, प्रत्यक्ष, अनुमान नभएपछि शब्दप्रमाण पनि नित्य, अनादि, सर्वज्ञ परमात्माको बोधक हुनसक्तैन। तिनै प्रमाण नभए पछि अर्थवाद अर्थात् स्तुति-निन्दा, परकृति अर्थात् अर्काको चरित्रको वर्णन र पुराकल्प अर्थात् इतिहासको तात्पर्य पनि घटित हुनसक्तैन ॥ ३ ॥, र अन्यार्थप्रधान अर्थात् बहुब्रीहि समासजस्तै परोक्ष परमात्माको सिद्धिको विधान पनि हुनसक्तैन। अनि ईश्वरका उपदेष्टाहरूबाट नसुनिकन अनुवाद पनि कसरी हुन सक्तछ ? ॥ ४ ॥

यसको प्रत्याख्यान अर्थात् खण्डन—अनादि ईश्वर नभएको भए 'अर्हन्' देवका आमा-बाबु आदिको शरीरको ढाँचा कसले बनायो? वा बनाउँथ्यो? संयोगकर्ता न भई सर्वावयव-सम्पन्न यथोचित कार्य गर्नमा उपयुक्त शरीर बन्नैसक्तैन। अनि जुन पदार्थबाट शरीर बनेको छ, तो पदार्थ जड हुनाले आफैं यस्तो उत्तम रचनायुक्त शरीररूप बन्न सक्तैनन्, किनकि तिनमा यथायोग्य बन्ने ज्ञान हुँदैन। अर्को कुरा, रागादि दोषरहित भएर पछि दोषरहित हुने कहिल्यै ईश्वर हुनसक्तैन, किनकि जुन निमित्तले ऊ रागादिबाट मुक्त हुन्छ, त्यो मुक्ति हो। त्यो निमित्त छुट्नाले त्यसको कार्य=मुक्ति पनि अनित्य हुनेछ। जो अल्प र अल्पज्ञ छ, त्यो सर्वव्यापक र सर्वज्ञ कहिल्यै हुनसक्तैन। किनकि जीवको स्वरूप एकदेशी र परिमित गुण, कर्म, स्वभावयुक्त हुन्छ। त्यो सबै विद्यामा सबै किसिमले यथार्थवक्ता हुनसक्तैन। यसकारण तिम्रा तीर्थङ्कर कहिल्यै परमेश्वर हुनसक्तैनन् ॥ १ ॥

के यी प्रत्यक्ष पदार्थलाई मात्र मान्दछौं, अप्रत्यक्षलाई मान्दैनौं? जसरी कानबाट रूप र आँखबाट शब्दको ग्रहण हुनसक्तैन, त्यस्तै

अनादि परमात्मालाई देख्ने साधन शुद्ध अन्तःकरण, विद्या र योगाभ्यास-
बाट पवित्र भएको आत्मा परमात्मालाई प्रत्यक्ष देख्छ। नपढिकन
विद्याका प्रयोजनहरूको प्राप्ति नभएजस्तै योगाभ्यास र विज्ञान न भई
परमात्मा पनि देखिंदैन। पृथ्वीका रूपादि गुणलाई नै देखेर, जानेर
गुणहरू देखि अव्यवहित=अविच्छिन्न सम्बन्धबाटै पृथ्वी प्रत्यक्ष हुन्छ,
त्यस्तै यस सृष्टिमा परमात्माका रचनाविशेष लिंग=चिह्नलाई देखेर
परमात्मा प्रत्यक्ष हुन्छ, अनि पाप आचरण गर्ने इच्छा भएको वेलामा
उत्पन्न हुने भय, शंका, लज्जा अन्तर्यामी परमात्माको तर्फबाट हो।
यसबाट पनि परमात्मा प्रत्यक्ष हुन्छ। अनि अनुमान हुनमा के सन्देह
हुनसक्तछ र? ॥ २ ॥

अनि प्रत्यक्ष तथा अनुमान हुनाले आगम=शब्द प्रमाण पनि नित्य,
अनादि, सर्वज्ञ ईश्वरको बोधक हुन्छ। यसकारण ईश्वरमा शब्द प्रमाण
पनि सिद्ध हुन्छ। तीन किसिमकै प्रमाणहरूबाट जीवले ईश्वरलाई
जान्न सक्तछ भने अर्थवाद अर्थात् परमेश्वरका गुणहरूको प्रशंसा गर्ने
कुरा पनि यथार्थरूपमा घटित हुन्छ। किनकि नित्य पदार्थका गुण,
कर्म, स्वभाव पनि नित्य हुन्छन्, उनको प्रशंसा गर्नमा कुनै पनि प्रतिबन्धक
हुँदैन ॥ ३ ॥

मानिसमा कर्ताबेगर कुनै पनि कार्य नहुने जस्तै कर्ता नभई यो
यति ठूलो कार्य हुनु सर्वथा असम्भव छ। यसकारण कुनै मूर्खलाई पनि
ईश्वरको सत्तामा सन्देह हुनसक्तैन। परमात्माका उपदेश गर्नेहरूको
सुनेपछि त्यसको अनुवाद गर्न पनि सजिलो हुन्छ ॥ ४ ॥ यसबाट
जैनहरूद्वारा प्रत्यक्ष आदि प्रमाणहरूबाट ईश्वरको खण्डन आदि व्यवहार
अनुचित छ।

प्रश्न—

अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान्।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते।
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योऽन्याश्रययोस्तयोः ॥ २ ॥
सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥ ३ ॥
असर्वज्ञप्रणीतात् वचनान्मूलवर्जितात्।
सर्वज्ञ भवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते।
सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति।

**उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम्।
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः
अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञं यदि नामवत् ॥**

बीचमा सर्वज्ञ भएको अनादि शास्त्रको अर्थ हुनसक्तैन किनकि
गरिएको असत्यवचनबाट त्यसको प्रतिपादन कसरी हुनसक्तछ र? ॥ १ ॥
अनि परमेश्वरकै वचनबाट परमेश्वर सिद्ध हुन्छ भने अनादि ईश्वरबाट
अनादि शास्त्रको सिद्धि र अनादि शास्त्रबाट अनादि ईश्वरको सिद्धि,
यसमा अन्योऽन्याश्रय दोष लाग्दछ ॥ २ ॥ किनकि सर्वज्ञको कथनबाट
त्यो वेदवाक्य सत्य र त्यसै वेदवचनबाट ईश्वरको सिद्धि गर्दछौं, यो
कसरी सिद्ध हुनसक्तछ? त्यस शास्त्र र परमेश्वरको सिद्धिका लागि
कुनै तेस्रो प्रमाण चाहिन्छ। यसो मान्दैनौं भने अनवस्था दोष
आइलाग्नेछ ॥ ३ ॥

उत्तर—हामीहरू परमेश्वर र परमेश्वरका गुण, कर्म, स्वभावलाई
अनादि मान्दछौं। अनादि नित्य पदार्थहरूमा अन्योऽन्याश्रय दोष
लाग्दैन। जसरी कार्यबाट कारणको ज्ञान र कारणबाट कार्यको
बोध हुन्छ, कार्यमा कारणको स्वभाव र कारणमा कार्यको स्वभाव
नित्य छ, त्यस्तै परमेश्वर र परमेश्वरका अनन्त विद्या आदि गुण नित्य
हुनाले ईश्वरप्रणीत वेदमा अनवस्था दोष लाग्दैन ॥ १-३ ॥

अनि तिमीले तीर्थंकरहरूलाई परमेश्वर मान्ने कुरा कहिल्यै घटित
हुनसक्तैन। किनकि आमा-बाबु नभई उनीहरूको शरीर नै हुँदैन भने
तो तपश्चर्या र मुक्ति कसरी प्राप्त गर्नसक्तछन्? त्यस्तै संयोगको आदि
अवश्य हुन्छ, किनकि वियोग न भई संयोग हुनसक्तैन। यसकारण
अनादि सृष्टिकर्ता परमात्मालाई मान।

हेर, कोही जतिसुकै सिद्ध भए पनि शरीर आदिको रचनालाई
पूर्णताले जान्नसक्तैन। सिद्ध जीव सुषुप्ति अवस्थामा पुग्दा त्यसलाई
केही पनि भान रहँदैन। जब जीव दुःख प्राप्त गर्दछ, तब त्यसको ज्ञान
पनि कम हुन्छ। यस्तो परिच्छिन्न सामर्थ्य भएको एकदेशमा रहने कुनै
सिद्ध तीर्थंकर आदि साधारण जीवलाई भ्रान्तिबुद्धियुक्त जैनीहरू बाहेक
अरू कोही पनि ईश्वर मान्न सक्तैन। अनि तिमी 'ती तीर्थंकर आफ्ना
आमा-बाबुबाट जन्मे' भन्छौं भने ती आमा-बाबु कोबाट जन्मे? अनि
उनका आमा-बाबु कोबाट र उनका पनि आमाबाबु कोबाट उत्पन्न
भए? इत्यादि अनवस्था दोष आइलाग्नेछ।

आस्तिक र नास्तिकको संवाद

यसपछि 'प्रकरणरत्नाकर' को दोस्रो भागबाट आस्तिक नास्तिकको संवादको प्रश्नोत्तर यहाँ लेखिन्छ। यसलाई ठूला-ठूला जैनीहरूले आफ्नो सम्मतिका साथ मानेका छन् र मुम्बईमा छपाएका छन्।

नास्तिक—ईश्वरको इच्छाबाट केही पनि हुँदैन। जे जति हुन्छ, त्यो कर्मबाट हुन्छ।

आस्तिक—सबै कुरा कर्मबाटै हुन्छ भने कर्म कोबाट हुन्छ? कर्म जीव आदिबाट हुन्छ भन्छौ भने जुन कान आदि साधनबाट जीव कर्म गर्दछ ती साधन कोबाट भए? अनादिकाल र स्वभावैले हुन्छन् भन्छौ भने अनादिको छुट्टै कुरा असम्भव हुने हुनाले तिम्रो मतमा मुक्तिको अभाव हुनेछ। यी सबै प्रागभाव जस्तै अनादि छन् भन्छौ भने यत्नै नगरी सबैका कर्म निवृत्त हुनेछन्। ईश्वर फल दिने नभएको भए जीव आफ्नै इच्छाले पापको फल दुःख कहिल्यै भोग्ने थिएन र छैन पनि। चोर आदिले चोरीको फल दण्ड आफ्नै इच्छाले नभोगेर राज्यव्यवस्थाको कारण भोग्नु परेजस्तै परमेश्वरले भोगाउनाले जीव पाप र पुण्यका फल भोग्दछन्। नत्र भने कर्मसंकर हुनेछन् अर्थात् कुन कर्म कसको हो? भनी छुट्याउने कोही नहुदा जुनसुकै जीवसँग जुनसुकै कर्मको सम्बन्ध हुनेछ र एउटाका कर्मको फल अर्काले नै भोग्नु पर्नेछ।

नास्तिक—ईश्वर अक्रिय छ। किनकि कर्म गर्ने भए कर्मका फल पनि भोग्नुपर्दथ्यो। यसकारण हामीले केवल प्राप्त रसको मुक्तिलाई अक्रिय मानेजस्तै तिम्री पनि मान।

आस्तिक—ईश्वर अक्रिय होइन, सक्रिय छ। ऊ चेतन छ भने कर्ता किन होइन? अनि कर्ता हो भने ऊ क्रियाबाट कहिल्यै अलगिनै सक्तैन। तिम्रा कृत्रिम बनावटी ईश्वरलाई जीवबाट मानेजस्तो कुनैपनि विद्वान्ले ईश्वरलाई मान्नसक्तैन। किनकि निमित्तबाट ईश्वर बन्ने भए ऊ अनित्य र पराधीन हुनेछ। किनकि ईश्वर बन्नु अघि जीव थियो, पछि कुनै निमित्तद्वारा ईश्वर बन्थो भने फेरि पनि जीव हुनेछ। आफ्नो जीवत्व स्वभावलाई कहिल्यै छोड्नसक्तैन। किनकि जीव अनन्तकाल देखि छ र अनन्तकालसम्म रहनेछ। यसकारण यस अनादि स्वतःसिद्ध ईश्वरलाई मात्र उचित हुन्छ।

हेर, जसरी वर्तमान समयमा जीव पाप पुण्य गर्दछ, सुख-दुःख

भोग्दछ, ईश्वर कहिल्यै त्यस्तो हुँदैन। ईश्वर क्रियावान् नभए यस जगत्लाई कसरी बनाउनसक्तथ्यो? जस्तै, कर्मलाई प्रागभाव जस्तै अनादि सान्त मान्दछौ भने कर्म समवाय-सम्बन्धले रहने छैन। समवाय सम्बन्धले नरहने संयोगज भएर अनित्य हुन्छ। मुक्तिमा क्रिया नै मान्दैनौ भने ती मुक्त जीव ज्ञानयुक्त हुन्छन् वा हुँदैनन्? हुन्छन् भन्छौ भने अन्तःक्रियायुक्त भए। हुँदैनन् भन्छौ भने के मुक्तिमा दुःखा जस्तै जड हुन्छन्, एकै ठाउँमा पल्टिरहन्छन् र केही पनि चेष्टा गर्दैनन्? त्यसो हो भने त त्यो मुक्ति नभएर त्यो त अन्धकार र बन्धन पो भयो त।

नास्तिक—ईश्वर व्यापक छैन। व्यापक भएको भए सबै वस्तु चेतन किन हुँदैनन्। र ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र आदिको उत्तम-मध्यम-निकृष्ट अवस्था किन भयो? किनकि सबैमा ईश्वर एकनासै व्यापक छ भने सानो-ठूलो नहुनुपर्ने हो।

आस्तिक—व्याप्य र व्यापक एक हुँदैनन्। तर व्याप्य एकदेशी र व्यापक सर्वदेशी हुन्छ। जस्तै आकाश सबैमा व्याप्त छ र भूगोल, घट-पट आदि सबै व्याप्य एकदेशी छन्। जसरी पृथ्वी र आकाश एउटै होइनन् त्यस्तै ईश्वर र जगत् एउटै होइनन्। जसरी सबै घट-पट आदिमा आकाश व्यापक छ र घट-पट आदिमा आकाश व्यापक छ र घट-पट आदि आकाश हुँदैनन् अर्थात् घटपट आदिमा आकाश व्याप्त भएता पनि घट-पट आकाशजस्तै अदृश्य, अस्पर्श हुनसक्तैनन्। त्यस्तै चेतन परमेश्वर सबैमा व्यापक छ तर सबै चेतन हुँदैन। जसरी आकाश सबैमा बराबर छ, पृथ्वी आदिका अवयव बराबर छैनन् त्यस्तै परमेश्वरको बराबर कोही छैन। जसरी विद्वान् अविद्वान् र धर्मात्मा अधर्मात्मा बराबर हुँदैनन्, त्यस्तै विद्या आदि सद्गुण र सत्यभाषण आदि कर्म, सुशीलता आदि स्वभाव धेरै थोर हुनाले ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र र अन्त्यज साना-ठूला मानिन्छन्। वर्णहरूको व्याख्या चतुर्थ समुल्लासमा लेखिए अनुसार नै हेर्नु र बुझ्नुपर्दछ।

नास्तिक—ईश्वरको रचनाबाट सृष्टि हुने भए आमा-बाबु आदिको के काम?

आस्तिक—ईश्वर ऐश्वरी सृष्टिको कर्ता हो, जैवी सृष्टिको कर्ता होइन। जीवका कर्तव्य कर्मलाई ईश्वर गर्दैन, जीव नै गर्दछ। जसरी वृक्ष, फल, ओषधि, अन्न आदि ईश्वरले उत्पन्न गरेको छ, ती पदार्थलाई लिएर मानिसले कुट्ने, पिँध्ने, रोटी आदि बनाउने र खाने न गरेमा के ईश्वर उसको सट्टा यी काम पनि कहिल्यै गर्नेछ? अनि उक्त काम

नगरेमा जीवको जीवन पनि चलन सक्नेछैन। यसकारण आदिसृष्टिमा जीवका शरीर र ढाँचा बनाउनु ईश्वराधीन, पछि तीबाट पुत्र आदिको उत्पत्ति गर्नु जीवको कर्तव्य कर्म हो।

नास्तिक—परमात्मा शाश्वत, अनादि, विदानन्द, ज्ञानस्वरूप छ भने जगत्का प्रपञ्च र दुःखमा किन पर्यो ? आनन्दलाई छोडेर दुःखलाई ग्रहण गर्ने काम कुनै साधारण मानिस पनि गर्दैन, अनि ईश्वरले किन गर्यो ?

आस्तिक—परमात्मा कुनै प्रपञ्च र दुःखमा पर्दैन, आफ्नो आनन्दलाई पनि छोड्दैन। किनकि जो एक देशीहुन्छ त्यही प्रपञ्च र दुःखमा पर्नसक्छ, सर्वदेशी पर्नसक्तैन। अनादि, चिदानन्द, ज्ञानस्वरूप परमात्माले जगत्लाई नबनाएमा अरू कसले बनाउनसक्नेछ ? जगत् बनाउने सामर्थ्य जीवमा छैन र जडमा आफैं बन्ने सामर्थ्य पनि हुँदैन। यसबाट परमात्मा नै जगत्लाई बनाउँदछ र सधैं आनन्दमा रहन्छ भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ। जसरी परमात्मा परमाणुहरूबाट सृष्टि गर्दछ, त्यस्तै आमा-बाबुरूपी निमित्तकारणबाट पनि उत्पत्तिको प्रबन्धको नियम उसैले बनाएको छ।

नास्तिक—ईश्वर मुक्तिरूप सुखलाई छोडेर जगत्को सृष्टि, स्थिति र प्रलय गर्ने झञ्झटमा किन पर्यो ?

आस्तिक—ईश्वर सदा मुक्त हुनाले सनातन परमात्मा तिम्रा साधनहरूबाट सिद्ध भएका तीर्थकर जस्तै एकदेशी, बन्धपूर्वक मुक्ति होइन। त्यो अनन्तस्वरूप गुण, कर्म, स्वभावयुक्त परमात्मा यस शीलकति मात्र जगत्लाई बनाउने, धारण गर्ने र प्रलयगर्ने भएर पनि बन्धनमा पर्दैन किनकि बन्ध र मोक्ष सापेक्षताले हुन्छ। जस्तै मुक्तिको अपेक्षाले बन्धन र बन्धनको अपेक्षाले मुक्ति हुन्छ। जो कहिल्यै बद्ध थिएन त्यो मुक्त कसरी हुनसक्छ ? अनि एकदेशी जीवनै सदा बद्ध र मुक्त हुने गर्दछन्। अनन्त, सर्वदेशी, सर्वव्यापक ईश्वर तिम्रा तीर्थकर जस्तै बन्धन वा नैमित्तिक मुक्तिको चक्रमा कहिल्यै पर्दैन। यस कारण त्यो परमात्मा सदा मुक्त भनिन्छ।

नास्तिक—भाङ्ग पिउनेले त्यसको मदलाई आफैं भोगेजस्तै जीव कर्मका फललाई यत्तिकै भोग्नसक्छन्। यसमा ईश्वर केही काम छैन।

आस्तिक—जसरी राजा नभई डाकू, लम्पट, चोर आदि दुष्ट मानिस स्वयं फाँसी वा कारागारमा जाँदैनन् र जान पनि चाहँदैनन्, तर राजाको न्यायव्यवस्था अनुसार जबर्जस्ती समातिएर राजा त्यसलाई

यथोचित दण्ड दिन्छ, त्यस्तै जीवलाई पनि ईश्वर आफ्नो न्यायव्यवस्थाबाट आ-आफ्ना कर्मानुसार यथायोग्य दण्ड दिन्छ। किनकि कुनै पनि जीव आफ्ना दुष्टकर्मका फल भोग्न चाहँदैन। यसकारण परमात्मा न्यायाधीश अवश्य हुनुपर्दछ।

नास्तिक—जगत्मा एउटै ईश्वर छैन, तर जति मुक्त जीव छन्, ती सबै ईश्वर हुन्।

आस्तिक—यो सर्वथा व्यर्थ कुरा हो। किनकि पहिले बद्ध भएर मुक्त भएको फेरि बन्धनमा अवश्य पर्नेछ, किनकि ती स्वाभाविकरूपमा सदैव मुक्त होइनन्। जसरी तिम्रा चौबीस तीर्थकर पहिले वद्ध थिए, पछि मुक्त भए र फेरि बन्धनमा अवश्य पर्नेछन्। अनि धेरैजसो ईश्वर छन् भने जीव अनेक हुनाले लड्दै-भिड्दै फिरेजस्तै ईश्वर पनि लड्ने-भिड्ने गर्नेछन्।

नास्तिक—ए मूर्ख ! जगत्को कर्ता कोही पनि छैन, जगत् त स्वयंसिद्ध छ।

आस्तिक—यो जैनहरूको कति ठूलो भूल हो ! के जगत्मा कर्ता नभई कुनै कर्म र कर्म नभई कुनै कार्य भएको देखिन्छ ? यो कुरा त 'गहुँको खेतमा स्वयंसिद्ध आफैं गहुँ पिँधिएर रोटी बनेर जैनीहरूको पेटमा पुग्छ' भनेजस्तै भयो। कपास, धागो, कपडा, कुर्ता, पटुका, धोती, पगडी आदि आफैं बनेर कहिल्यै आउँदैनन्। यस्तो हुँदैन भने कर्ता ईश्वर नभई यो विविध जगत् र नाना-किसिमको रचना-विशेष कसरी बन्नसक्छ ? आफ्नो जिद्दिले जगत्लाई स्वयं सिद्ध मान्दछौ भने उपरोक्त वस्त्र आदिलाई कर्ता बिनानै प्रत्यक्ष रूपमा स्वयंसिद्ध गरेर देखाऊ। यस्तो सिद्ध गर्न सक्तैनौ भने तिम्रा प्रमाणशून्य कुरालाई कुन बुद्धिमानले मान्नेछ र ?

नास्तिक—ईश्वर विरक्त छ वा मोहित छ ? विरक्त छ भने जगत्को प्रपञ्चमा किन पर्यो ? अनि मोहित छ भने जगत् बनाउनमा समर्थ हुनसक्तैन।

आस्तिक—परमेश्वरमा वैराग्य वा मोह कहिल्यै घटित हुनसक्तैन। किनकि सर्वव्यापकले कसलाई छोड्ने र कसलाई ग्रहण गर्ने ? ईश्वरभन्दा उत्तम अथवा उसलाई प्राप्त नभएको कुनै पदार्थ छैन। यसकारण कुनैमा मोह पनि हुँदैन। वैराग्य र मोह हुने कुरा जीवमा घटित हुन्छ, ईश्वरमा हुँदैन।

नास्तिक—ईश्वरलाई जगत्को कर्ता र जीवहरूका कर्महरूको

फल दिने मान्दछौं भने ईश्वर प्रपञ्ची भएर दुःखी हुनेछ ।

आस्तिक—आखिर अनेक किसिमका कर्म गर्ने र प्राणिहरूलाई फल दिने धार्मिक न्यायाधीश विद्वान् व्यक्ति त कर्महरूमा फस्तन, प्रपञ्ची हुँदैन भने अनन्त सामर्थ्यवान् परमेश्वर कसरी प्रपञ्ची र दुःखी हुनेछ ? हँ, तिमी आफ्नो अज्ञानका कारण परमेश्वरलाई पनि आफू र आफ्ना तीर्थङ्करहरू जस्तै ठान्दछौं, यो तिमीहरूको अविद्याको लीला हो । अविद्या आदि दोषहरूबाट छुट्टिन चाहन्छौं भने वेदादि सत्यशास्त्रहरूको आश्रय ग्रहण गर । किन भ्रममा परेर ठक्कर खाइरहन्छौं ?

अब जैनीहरू जगत्लाई जस्तो मान्दछन्, त्यो यिनकै सूत्रहरूका अनुसार देखाइन्छ र संक्षेपमा मूल अंशको अर्थ गरे पछि सत्य र झुठोको समीक्षा गरेर देखाइन्छ—

मूल— सामि अणाई अणन्ते, चउगइ संसारघोरकान्तारे ।

मोहाइ कम्मगुरुठिइ, विवाग वसउ भमइ जीवो ॥

—प्रकरण रत्नाकर, भाग २ । षष्ठीशतक ६० । सूत्र २ ॥

यो 'प्रकरण रत्नाकर' नामक ग्रन्थको 'सम्यक्त्वप्रकाश' प्रकरणमा गौतम महावीरको संवाद हो । छोटकरीमा यसको उपयोगी अर्थ यो हो—यो संसार अनादि, अनन्त छ । यसको न त कहिल्यै उत्पत्ति भएको थियो न विनाश नै हुन्छ, अर्थात् जगत्लाई कसैले बनाएको होइन । त्यसै आस्तिक नास्तिकको संवादमा—'हे मूर्ख ! जगत्को कर्ता कोही छैन, न त कहिल्यै बन्यो र न कहिल्यै नाश हुनेछ' भनिएको छ ।

समीक्षक—संयोगबाट उत्पन्न भएको वस्तु अनादि र अनन्त कहिल्यै हुनसकैन । उत्पत्ति र विनाश न भई कसैले कहँदैन । जगत्मा उत्पन्न हुने सबै पदार्थ संयोगज, उत्पत्ति र विनाशयुक्त देखिन्छन् भने जगत् उत्पन्न र विनाश किन हुँदैन ? यसकारण तिम्रा तीर्थकरलाई सम्यक् बोध थिएन । उनलाई सम्यक् ज्ञान भएको भए यस्ता असम्भव कुरा किन लेख्ने थिए र ? जस्ता तिम्रा गुरु, त्यस्तै तिमी पनि छौं । तिम्रा कुरा सुन्नेलाई पदार्थको ज्ञान कहिल्यै हुनैसकैन । जुन पदार्थ संयुक्त देखिन्छ त्यसको उत्पत्ति र विनाश किन मान्दैनौं ? तात्पर्य के भने यिनका आचार्य वा जैनीहरूलाई भूगोल, खगोलविद्या पनि आउँदैनथियो र यिनमा यो विद्या अहिले पनि छैन । नत्र भने निम्नलिखित यस्ता असम्भव कुरा किन मान्थे र भन्दथे ?

हेर, यस सृष्टिमा पृथ्वीकाय अर्थात् पृथ्वी पनि जीवको शरीर हो

र जलकाय आदि जीव पनि मान्दछन् । यसलाई कोही पनि मान्नसकैन । हेर, यिनका अरू पनि मिथ्या कुरा ! जुन तीर्थकरहरूलाई जैनीहरू सम्यग्ज्ञानी र परमेश्वर मान्दछन् उनका मिथ्या कुराका यी नमूना हुन्—रत्नसार भाग १ को पृष्ठ १४५, यस ग्रन्थलाई जैनीहरू मान्दछन् र यसलाई ईस्वी सन् १८७९ अप्रैल २८ तारीखमा बनारसको जैन प्रभाकर प्रेसमा नानकचन्द जतीले छपाएर प्रसिद्ध गरेका हुन् । त्यसको पूर्वोक्त पृष्ठ १४५ मा कालको व्याख्या यसरी गरिएको छ—

अर्थात् समयकै नाम सूक्ष्मकाल हो र असंख्यात समयलाई आवलि भनिन्छ । एक करोड सतसट्टी लाख सत्तरी हजार दुई सयत सोह 'आवलि' को एउटा 'मुहूर्त' हुन्छ । त्यस्तै तीस मुहूर्तको एक दिवस, त्यस्तै पन्ध्र दिवसको एक 'पक्ष', त्यस्तै दुई पक्षको एक 'महीना', त्यस्तै बाह्र महीनाको एक 'वर्ष' हुन्छ । सत्तरी लाख करोड, छपन्न हजार करोड वर्षको एक 'पूर्व' हुन्छ । यस्ता असंख्यात पूर्वको एक 'पल्योपम' काल भनिन्छ ।

असंख्यात यसलाई भन्दछन्—एउटा चार कोसको र त्यतिनै गहिरो कुवा खनेर त्यसमा जुगलिया मानिसका शरीर निम्नलिखित रौंका टुक्राहरू भर्नुपर्दछ । अर्थात् हिजोआजका मानिसका रौंभन्दा जुगलिया मानिसका रौं चार हजार छयान्नब्बे भाग सूक्ष्म हुन्छ । तात्पर्य के भने जुगलिया मानिसका ४०९६ रौंलाई जम्मा पारेमा यसबखतका मानिसको एउटा रौं बराबर हुन्छ । यस्ता जुगलिया मानिसका एउटा रौंका एक अंगुल सातपटक आठ आठ टुक्रा पार्नाले २०,९७,१५२ (बीस लाख सन्तानव्वे हजार एक सय बाउन्न) टुक्रा हुन्छन् । यस्ता टुक्राले पूर्वोक्त कुवालाई भर्नुपर्दछ । त्यसबाट सय वर्षको फरकमा एउटा-एउटा टुक्रो झिक्नुपर्दछ । सबै टुक्रा निस्किएर त्यो कुवा खाली हुँदा पनि त्यो संख्यात काल हो । अनि ती मध्ये एउटा-एउटा टुक्राका असंख्यात टुक्रा पारेर ती टुक्राले त्यसै कुवालाई यत्ति कोचेर भर्नुपर्दछ कि त्यसको माथिबाट चक्रवर्ती राजा को सेना उत्रेर जाओस्, फेरिपनि न थिचियोस् । ती टुक्रा मध्ये सय वर्षको फरकमा एउटा टुक्रो झिक्नुपर्दछ । जुन बेला त्यो कुवा खाली हुन्छ, तब त्यसमा असंख्यात 'पूर्व' हुन्छन्, अनि एक-एक 'पल्योपम' काल हुन्छन । त्यो 'पल्योपम' काल कुवा को दृष्टान्तबाट जान्नुपर्दछ ।

दश करोडौं करोड पल्योपम काल बित्दा एक 'सागरोपम' काल हुन्छ । दश करोडौं करोड सागरोपम काल बित्दा एक 'उत्सर्पणी' काल हुन्छ । अनि एक 'उत्सर्पणी' र एक 'अवसर्पणी' काल बित्दा एक

‘कालचक्र’ हुन्छ। अनन्त कालचक्र बित्दा एक ‘पद्मल परावृत्त’ हुन्छ।

अब अनन्तकाल कसलाई भनिन्छ ? सिद्धान्त पुस्तकहरूमा नयाँ दृष्टान्तहरूद्वारा बताइएको कालको संख्याको उपरान्त ‘अनन्तकाल’ भनिन्छ। त्यस्तै अनन्त पुद्गलपरावृत्त काल जीवलाई घुम्दै बितिसकेका छन्, इत्यादि।

समीक्षक—सुन, गणितविद्या जान्नेहरू हो ! जैनीहरूका ग्रन्थको कालगणना गर्न सक्छौ कि सक्तैनौ ? र तिमीहरू यसलाई सत्य मात्र सक्छौ कि सक्तैनौ ? हेर, यी तीर्थकरहरूले यस्तै गणितविद्या पढेका थिए। यिनको मतमा अविद्याको कुनै वारपारै न भएका यस्ता-यस्ता त गुरु र शिष्य छन्।

अरू पनि यिनीहरूको बहुलद्वीपन हेर—

रत्नसार भाग १ पृष्ठ १३३ देखि केही बूटाबोल अर्थात् जैनीहरूका सिद्धान्त ग्रन्थ, जुन उनका तीर्थकर, अर्थात् ऋषभदेव देखि महावीर सम्म चौबीस तीर्थकर भएका छन्, तिनका वचनहरूको सारसंग्रह छ। त्यसै रत्नसार भाग १ पृष्ठ १४८ मा लेखिएको छ—

‘पृथ्वीकायका जीव, माटो, ढुंगा आदिलाई पृथ्वीका भेद सम्झनुपर्दछ। तिनमा बस्ने जीवहरूका शरीरको परिमाण एक अंगुलको असंख्यात सम्झनुपर्दछ, अर्थात् अतीव सूक्ष्म हुन्छन्। तिनको आयुमान अर्थात् ती बढीभन्दा बढी बाईस हजार वर्ष सम्म बाँच्छन्।’

रत्नसार भाग १, पृष्ठ १४९—‘वनस्पतिको एउटा शरीरमा अनन्त जीव हुन्छन्। कन्दमूल प्रमुख र अनन्तकाय प्रमुख वनस्पति साधारण वनस्पति भनिन्छन्, उनलाई साधारण वनस्पतिका जीव भन्नुपर्दछ। तिनको आयुमान ‘अनन्तमुहूर्त’ हुन्छ। तर यहाँ यिनको पूर्वोक्त मुहूर्त सम्झनुपर्दछ।

अनि एउटा शरीरमा एउटा इन्द्रिय अर्थात् यिनमा भएको स्पर्श इन्द्रियमा एउटा जीव बस्छ, उसलाई प्रत्येक वनस्पति भनिन्छ। उसको शरीरको परिमाण एक हजार योजन हुन्छ। अर्थात् पौराणिकहरूको योजन चार कोसको हुन्छ तर जैनीहरूको एक योजन १०,००० (दश हजार) कोशको हुन्छ, दश हजार कोशलाई एक कोश मानेमा यस्ता चार हजार कोशको शरीर हुन्छ। त्यसको आयुमान बढीभन्दा बढी दश हजार वर्षको हुन्छ।

अब दुई इन्द्रियवाला जीव—शंख, कौडी, जुम्रा आदिको एउटा शरीर र एउटा मुख भएका यिनको देहमान बढीभन्दा बढी अड्चालीस

कोशको स्थूल शरीर हुन्छ तथा तिनको आयुमान बढीभन्दा बढी बाह्र वर्षको हुन्छ।

समीक्षक—यहाँ धेरै नै बिर्सियो, किनकि यति ठूलो शरीरको आयु बढी लिएको थियो। अनि अड्चालीस कोशको ठूलो जुम्रा जैनीकै शरीरमा बढी हुँदा हुन् र उनैले देखेका पनि होलान्। यति ठूला जुम्रा हेर्ने भाग्य अरू कसैको कहाँ छ र ?

अरू हेर यिनीहरूको अन्धाधुन्ध ! **रत्नसार भाग १ पृष्ठ १५०**—बिच्छी, बगाई, बसारी र झिंगा एक योजनको शरीर भएका हुन्छन्। यिनको आयुमान बढीभन्दा बढी छ महीनाको हुन्छ।

समीक्षक—हेर भाइ ! चार-चार कोसको बिच्छीलाई अरू कसैले देखेको छैन होला। जैनीहरूको मतमा आठ मील सम्मको शरीर भएका बिच्छी र झिंगा हुन्छन्। यस्ता बिच्छी र झिंगा उनैका घरमा बस्ताहुन् ? र उनैले देखेका होलान्, संसारमा जैनी बाहेक अरू कसैले पनि देखा छैन होला ! कुनै बेला यस्ता बिच्छीले कुनै जैनीलाई टोकेमा त्यसको के फलत हुँदो हो ?

जलचर माछा आदिका शरीरको परिमाण एक हजार योजन अर्थात् दश हजार कोशको एक योजनको हिसाबले एक करोड कोशको शरीर हुन्छ र एक करोड पूर्व वर्षको यिनको आयु हुन्छ। त्यस्ता ठूला जलचर जैनीहरू बाहेक अरू कसैले देखेका छैनन् होला। अनि चतुष्पात्—चार खुट्टा भएका हात्ती आदिको देहमान दुई कोश देखि नौ कोश सम्म र आयुमान चौरासी हजार वर्षको हुन्छ, इत्यादि। यस्ता-यस्ता ठूला शरीर भएका जीव पनि जैनीहरूले नै देखेका होलान् र मान्दछन्। अरू कुनै बुद्धिमान्ले यस्तो मात्रसक्तैन।

रत्नसार भाग १, पृष्ठ १५१—‘जलचर गर्भज जीवहरूको देहमान उत्कृष्ट एक हजार योजन अर्थात् एक करोड कोशको र आयुमान एक करोड ‘पूर्व वर्ष’ को हुन्छ।

समीक्षक—यति ठूला शरीर र आयु भएका जीवहरूलाई पनि यिनैका आचार्यहरूले सपनामा देखेका होलान्। के यो कहिल्यै सम्भव हुन नसक्ने महाझूठ कुरा होइन ?

अब भूमिको परिमाण हेर, रत्नसार भाग १ पृष्ठ १५२—यस तिर्यक् लोकमा असंख्यात द्वीप र असंख्यात समुद्र छन्। यी असंख्यातको प्रमाण अर्थात् अढाई ‘सागरोपम’ कालमा जति समय हुन्छ त्यति द्वीप तथा समुद्र हुन्छन् भन्ने जान्नुपर्दछ। अब यस पृथ्वीमा एउटा ‘जम्बूद्वीप’

पहिला सबै द्वीपहरूको बीचमा छ। यसको परिमाण एक लाख योजन अर्थात् एक अरब कोश छ र यसको चारैतिर लवण समुद्र छ। त्यसको परिमाण दुई लाख योजन अर्थात् दुई अरब कोशको छ। यस जम्बुद्वीपको चारैतिर रहेको 'धातकीखण्ड' नामक द्वीपको परिमाण चार लाख योजन अर्थात् चार अरब कोश छ। त्यसको पछाडि आठ लाख योजन अर्थात् आठ अरब कोश परिमाण भएको 'पुष्करावर्त' द्वीप छ। त्यस द्वीपको भित्र खाली छ। त्यस द्वीपको आधामा मानिस बस्छन् र त्यस पछि असंख्यात द्वीप, समुद्र छन्। तिनमा तिर्थगु योनिका जीव रहन्छन्।

रत्नसार भाग १, पृष्ठ १५३—जम्बुद्वीपमा एउटा हिमवन्त, एउटा ऐरण्यवन्त, एउटा हरिवर्ष, एउटा रम्यक, एउटा देवकुरू र एउटा उत्तरकुरू यी छ क्षेत्र छन्।

समीक्षक—ल सुन, भूगोलविद्यालाई जान्ने भाइहरू! भूगोलको परिमाण नाप्नमा तिमिले गल्ती गर्यौं अथवा जैनीहरूले? जैनीहरूले बिर्सिएका हुन् भने तिमि उनलाई सम्झाऊ। अनि तिमि नै बिर्सिएका हो भने उनीहरूबाट सम्झ। अलिकति विचार गरेर हेरेमा जैनीहरूका आचार्य र शिष्यहरूले भूगोल, खगोल र गणितविद्या अलिकति पनि पढेका थिएनन् भन्ने निश्चय हुन्छ। पढेका भए महा असम्भव गफ किन हाँके थिए र?

यस्ता अविद्वान् व्यक्ति जगत्लाई अकर्तृक=नबनाइएको भन्छन् र ईश्वरलाई मान्दैनन् भने यसमा के आश्चर्य छ र? यस्तै झूटा कुरा भएको कारणले नै जैनीहरू आफ्ना पुस्तक अरू मतावलम्बी कुनै विद्वान्लाई दिंदैनन्। किनकि यिनीहरूका प्रामाणिक अधिकारहरूबाट बनाइएका सिद्धान्त ग्रन्थ मानिएका पुस्तकहरूमा यस्तै अविद्यायुक्त कुरा भरिपूर्ण छन्। यसकारण हेर्ने दिंदैनन्। दिएमा पोल खुल्नेछ। यी बाहेक अलिकति पनि बुद्धि भएको कुनै मानिस भए त्यसले यस गफाध्यायलाई सत्य मान्न सक्तैन। जैनीहरूले जगत्लाई अनादि मान्नका लागि यो सबै प्रपञ्च खडा गरेका हुन्, तर यो नितान्त झूटो हो।

हँ, जगत्को कारण अनादि छ, किनकि ती परमाणु आदि तत्त्वस्वरूप अकर्तृक छन्। तर तिनमा नियमपूर्वक बन्ने वा बिग्रने सामर्थ्य केही पनि छैन। किनकि कुनै एउटा परमाणुको नाम द्रव्य हो र ती स्वभावैले छुट्टा छुट्टै रूप भएका र जड हुन् भने ती आफैं यथायोग्य बन्न सक्तैनन्। यसकारण यसलाई बनाउने चेतन अवश्य छ र त्यो बनाउने ज्ञानस्वरूप छ।

हेर, पृथ्वी, सूर्य आदि सबै लोकलाई नियममा राख्नु अनन्त, अनादि, चेतन परमात्माको काम हो। संयोग रचना विशेष देखिने स्थूल जगत् कहिल्यै अनादि हुनसक्तैन। कार्य जगत्लाई नित्य मान्दछौं भने त्यसको कुनै कारण हुनेछैन, तर त्यही कार्य कारण रूप हुने छ। यसो भनेमा आफ्नो कार्य र कारण आफैं हुनाले अन्योऽन्याश्रय र आत्माश्रय दोष आइलाग्नेछ। जस्तै आफ्नो कांधमा आफैं चढ्ने कुरा र आफ्नो बाबु—छोरा आफैं हुनसक्तैन, त्यस्तै तिम्रो कुरा असम्भव छ। यसकारण जगत्को कर्ता अवश्य नै मान्नुपर्दछ।

प्रश्न—ईश्वरलाई जगत्को कर्ता मान्दछौं भने ईश्वरको कर्ता को हो त?

उत्तर—कर्ताको कर्ता र कारणको कारण कोही पनि हुनसक्तैन। किनकि पहिले कर्ता र कारण हुनाले नै कार्य हुन्छ। संयोग-वियोगरहित, प्रथम संयोग-वियोगको कारणको कर्ता वा कारण कुनै किसिमले हुनसक्तैन। यसको विशेष व्याख्या 'आठौं समुल्लास' मा सृष्टिको व्याख्या प्रकरणमा लेखेको छ, त्यहीं हेर्नुपर्दछ।

यी जैनीहरूलाई स्थूल कुराको पनि यथावत् ज्ञान छैन भने परमसूक्ष्म सृष्टिविद्याको बोध कसरी हुन सक्तछ र? यसकारण जैनीहरू सृष्टिलाई अनादि, अनन्त मान्दछन्, द्रव्य पर्यायलाई पनि अनादि अनन्त मान्दछन् र प्रतिगुण प्रतिदेशमा पर्याय र प्रतिवस्तुमा पनि अनन्त पर्याय मान्दछन्, यो प्रकरण रत्नाकरको प्रथम भागमा लेखेको छ। यो कुरा पनि कहिल्यै घटित हुन सक्तछ, परमेश्वर सामु सक्तैन। किनकि एक-एक द्रव्यमा आ-आफ्ना एक-एक कार्य गर्ने सामर्थ्यलाई अविभाग पर्यायहरूबाट अनन्त—सामर्थ्य मान्नु केवल अविद्याको कुरा हो। एउटा परमाणु द्रव्यको सीमा हो भने त्यसमा अनन्त विभाग रूप पर्याय कसरी रहन सक्तछन्? यस्तै एक-एक द्रव्यमा अनन्त गुण र एक गुण प्रदेशमा अविभाग रूप अनन्त पर्यायहरूलाई पनि अनन्त मान्नु बालकपनको कुरा हो। किनकि जसको अधिकरणको अन्त छ, त्यसमा रहनेहरूको अन्त किन हुँदैन? यस्तै लम्बा-चौडा मिथ्याकुरा जैनीहरूका ग्रन्थमा लेखेका छन्।

अब जीव र अजीव यी दुई पदार्थबारे जैनीहरूको विचार छ—

चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः।

सत्कर्म पुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ॥

यो 'जिनदत्तसूरि' को वचन हो र प्रकरण रत्नाकर भाग १ नयचक्रसारमा पनि यही लेखेको छ कि—'चेतनालक्षण जीव र

चेतनारहित अजीव अर्थात् जड़ हो। सत्कर्मरूप पुद्गल पुण्य र पापकर्मरूप पुद्गल पाप गराउँदछन्।’

समीक्षक—जीव र जड़को लक्षण त ठीक छ, तर जड़रूप पुद्गल कहिल्यै पाप-पुण्यरूप हुन सक्तैनन्। किनकि पाप-पुण्य गर्ने स्वभाव चेतनमा हुन्छ। हेर, यो जति पनि जड़ पदार्थ छन्, ती सबै पाप-पुण्यरहित छन्। जीवलाई अनादि मान्दछौ, यो त ठीक कुरा हो तर त्यसै अल्प र अल्पज्ञ जीवलाई मुक्तिदशामा सर्वज्ञ मान्नु झूट हो, किनकि अल्प र अल्पज्ञको सामर्थ्य पनि सर्वदा ससीम रहन्छ।

जैनीहरू जगत्, जीव, जीवका कर्म र बन्धलाई अनादि मान्दछन्। यहाँ पनि जैनीहरूका तीर्थकर झुक्किएका हुन्। किनकि संयुक्त जगत्को कार्यकारण प्रवाहले कार्य, जीवका कर्म र बन्ध पनि प्रवाहले अनादि छन्, स्वरूपले अनादि हुनसक्तैनन्। जब यस्तो अनादि मान्दछौ भने कर्म र बन्धको छुट्ने कुरा किन मान्दछौ? किनकि अनादि पदार्थ त कहिल्यै छुट्न सक्तैन। अनादि पनि नाश हुन्छ भन्छौ भने तिम्रा सबै अनादि पदार्थहरूको नाश हुने कुरा आउने छ। अनि यसो हुँदा सबै कर्म नष्ट हुने कुरा मान्नुपर्छ। अनि अनादिलाई नित्य मान्दछौ भने कर्म र बन्धन पनि नित्य हुने छ जब सबै कर्मको नाशको प्रसंग उत्पन्न हुनेछ र जब अनादिलाई नित्य मान्नेछौ भने कर्म र बन्ध पनि नित्य हुनेछ। अनि सबै कर्म छुट्नाले मुक्ति हुने कुरा मान्दछौ भने सबै कर्म छुट्नुरूप मुक्तिको निमित्त भयो। त्यसो हुँदा नैमित्तिकी मुक्ति हुनेछ भने त्यो धर्म रहन सक्तैन। अनि कर्म कर्ताको नित्य सम्बन्ध हुनाले कर्म पनि कहिल्यै छुट्नु सक्तैनन्। अनि तिमिले आफ्नो मुक्ति र तीर्थकरहरूको मुक्तिलाई नित्य मानेका छौ, यसो हुनसक्तैन।

प्रश्न—धान आदि अन्नको बोक्रो उतार्नाले वा अग्निको संयोगले त्यो बिउ फेरि न उम्रने भए जस्तै मुक्तिमा गएको जीव फेरि जन्म-मरणरूप संसारमा आउँदैन।

उत्तर—जीव र कर्मको सम्बन्ध बोक्रो र बिउको जस्तो होइन। यिनको त समवाय सम्बन्ध छ। यसैकारण अनादिकाल देखि जीव र त्यसमा कर्म तथा कर्तृत्व शक्तिको सम्बन्ध छ। उसमा कर्म गर्ने शक्तिको अभाव मानेमा सबै जीव ढुङ्गा सरह हुनेछन् र मुक्तिलाई भोग्ने सामर्थ्य पनि रहने छैन। अनादिकालको कर्मबन्धन छुटेर जीव मुक्त हुन्छ भने तिम्रो नित्य मुक्तिबाट पनि छुटेर बन्धनमा पर्नेछ। किनकि कर्मरूप मुक्तिका साधनहरूबाट पनि छुटेर जीव मुक्त हुने कुरा माने जस्तै नित्य

मुक्तिबाट पनि छुटेर बन्धनमा पर्नेछ। साधनहरूबाट सिद्ध भएको पदार्थ कहिल्यै नित्य हुनसक्तैन। अनि साधन सिद्ध नभई मुक्ति मान्दछौ भने कर्मविना नै बन्धन प्राप्त हुनसक्नेछ। जसरी वस्त्रमा मैलो लाग्दछ र धुनाले छुट्दछ, फेरि मैलो लाग्दछ त्यस्तै मिथ्यात्व आदि हेतुहरूबाट राग द्वेष आदिको आश्रयले जीवलाई कर्मरूप फल लाग्दछ। अनि सम्यक् ज्ञान दर्शन चरित्रबाट निर्मल हुन्छ र मैलो लाग्दछ र धुनाले छुट्दछ, फेरि मैलो लाग्दछ त्यस्तै मिथ्यात्व आदि हेतुहरूबाट रागद्वेष आदिको आश्रयले जीवलाई कर्मरूप फल लाग्दछ। अनि सम्यक् ज्ञान दर्शन चरित्रबाट निर्मल हुन्छ र मैलो लाग्नाका कारणहरूबाट मैलो लाग्ने कुरा मान्दछौ भने मुक्त जीव संसारी हुने र संसारी जीव मुक्त हुने कुरा अवश्य मान्नुपर्नेछ। किनकि निमित्तहरूबाट मलिनता छुटे जस्तै निमित्तहरूबाट मलिनता लाग्दछ। यसकारण जीवको मुक्ति र बन्धन प्रवाहरूपले अनादि मान, अनादि अनन्तताले होइन।

प्रश्न—जीव कहिल्यै मलरहित होइन, मल सहित हुन्छ।

उत्तर—जीव कहिल्यै निर्मल थिएन भने कहिल्यै निर्मल थिएन भने कहिल्यै निर्मल हुन पनि सक्तैन। जसरी सफा कपडामा पछिबाट लागेको मैलोलाई धोएर छुटाइन्छ त्यसको स्वाभाविक सेतो वर्णलाई छुटाउन सकिदैन र कपडामा मैलो फेरि पनि लाग्दछ, यस्तै मुक्तिमा पनि हुन्छ।

प्रश्न—जीव पूर्वोपार्जित कर्मबाटै शरीर धारण गर्दछ, ईश्वरलाई मात्रै पढेन।

उत्तर—केवल कर्म नै शरीर धारणमा कारण भएर, ईश्वर कारण नभएर त्यो जीव धेरैजसो दुःख हुने किसिमका खराब जन्म कहिल्यै धारण गर्ने थिएन र सधैं असल असल जन्म धारण गर्ने गर्दथ्यो। कर्म प्रतिबन्धक छन् भन्छौ भने पनि चोर आफैं आएर खोरमा थुनिदैन, आफैं फँसी पनि खाँदैन, तर राजाको व्यवस्थाले दण्ड भोग्दछ, अर्थात् राजा दण्ड दिन्छ। यस्तै किसिमले जीवलाई शरीर धारण गराउने र उसका कर्मानुसार फल दिने परमेश्वरलाई तिम्री पनि मान।

प्रश्न—मद अर्थात् नशा जस्तै कर्मफल स्वयं प्राप्त हुन्छ। फल दिन अर्काको आवश्यकतै छैन।

उत्तर—यस्तो हुने भए मद्यपान गर्ने बानी बसेकोलाई कम नशा र बानी बसी नसकेकोलाई धेरै नशा चढे जस्तै सधैं धेरै पापपुण्य गर्नेहरूलाई कम र कहिलेकाहीं अलि-अलि पाप-पुण्य गर्नेहरूलाई बढी फल मिल्नु पर्ने हुन्छ र साना कर्म गर्नेलाई ठूला फल मिल्नु पर्ने हुन्छ।

प्रश्न—जसको जस्तो स्वभाव हुन्छ, त्यसलाई त्यस्तै फल हुने गर्दछ ।

उत्तर—स्वभावैले भएको कुरा छुट्न वा मिल्न सम्भव हुँदैन । हँ, शुद्ध सफा वस्त्रमा निमित्तले मैलो लागे जस्तै त्यसलाई छुटाउने निमित्तहरूबाट छुट्दछ पनि, यसो मात्र उचित हुन्छ ।

प्रश्न—संयोग न भई कर्मको परिणाम हुँदैन । जस्तै दूध र अमिलोकोसंयोग न भई दही बन्दैन । यसै गरी जीव र कर्मका योगबाट कर्मको परिणाम हुन्छ ।

उत्तर—दूध र अमिलोलाई मिसाउने तेस्रो भएजस्तै जीवहरूलाई कर्मका फलसँग मिलाउने तेस्रो ईश्वर हुनुपर्दछ, किनकि जड़ पदार्थ आफैं नियमपूर्वक संयुक्त हुँदैनन्=मिल्दैनन् । अनि जीव पनि अल्पज्ञ हुनाले स्वयं आफ्ना कर्मफललाई प्राप्त गर्न सक्तैनन् । यसबाट ईश्वर स्थापित सृष्टि क्रम बेगर कर्मफलको व्यवस्था हुनसक्तैन ।

प्रश्न—जो कर्मबाट मुक्त हुन्छ त्यही ईश्वर भनिन्छ ।

उत्तर—अनादि कालदेखि जीवसँग कम लागेका छन्, भने जीव तीबाट कहिल्यै मुक्त हुनसक्नेछैनन् ।

प्रश्न—कर्मको बन्ध सादि छ ।

उत्तर—कर्मको बन्ध सादि छ भने कर्मको योग अनादि हुँदैन र संयोगको आदिसमयमा जीव निष्कर्म हुनेछ । अनि निष्कर्मलाई कम आइ लाग्यो भने मुक्तहरूलाई पनि लाग्नेछ । अर्को कुरा, कर्म र कर्ताको समवाय अर्थात् नित्य सम्बन्ध हुन्छ । त्यो सम्बन्ध कहिल्यै छुट्दैन । यसकारण नवौं समुल्लासमा लेखिए अनुसार नै मात्र मुक्त हुन्छ ।

जीवले आफ्नो ज्ञान र सामर्थ्यलाई जतिसुकै बढाए पनि त्यसमा परिमित ज्ञान र ससीम सामर्थ्य रहनेछ । कहिल्यै ईश्वरजस्तो हुन सक्तैन । हँ, जति सामर्थ्य बढाउनु उचित हुन्छ, त्यति योगद्वारा बढाउन सक्तछ ।

अनि जैनीहरूमा आर्हतहरू देहको परिमाणबाट जीवको पनि परिमाण मान्दछन् । तीसँग 'यसो हुने हो भने हात्तीको जीव कमिलामा र कमिलाको जीव हात्तीमा कसरी समाहित हुन सक्तछ ?' भनी सोध्नुपर्दछ । यो पनि एउटा मूर्खताको कुरा हो । किनकि जीव एउटा परमाणुमा पनि रहन सक्ने एउटा सूक्ष्म पदार्थ हो । तर त्यसका शक्तिहरू शरीरमा प्राण बिजुली र नाडी आदिसँग संयुक्त भैरहन्छन् । तीबाट सबै शरीरको यथास्थिति बुझ्दछ । असल संगतबाट असल र खराब संगतबाट खराब हुन्छ ।

अब जैनीहरू यस प्रकारको धर्म मान्दछन्—

मूल— रे जीव भव दुहाइं इक्कं चिय हरइ जिणमयं धम्मं ।

इयराणं पणमंतो सुह कय्ये सुह कय्ये मूढ मुसिओसि ॥

—प्रकरण रत्नाकर भाग २ । षष्ठी शतक ६० । सूत्राङ्क ३ ॥

संक्षेपमा अर्थ—रे जीव! एउटै जिनमत श्रीवीतरागभाषित धर्म संसार सम्बन्धी जन्म, मरण आदि दुःखहरूको हरणकर्ता हो । यसै गरी जैन मतकाले सुदेव र सुगुरुलाई पनि जान्नुपर्दछ । आफ्नो कल्याणको निमित्त वीतराग ऋषभदेव देखि महावीरसम्म वीतराग देव बाहेक अरू हरि, हर, ब्रह्म आदिको पूजा गर्ने सबै जीव वा मनुष्य ठगिएका छन् ।

यसको भावार्थ हो—जैनमतका सुदेव, सुगुरु तथा सुधर्मलाई छोडेर अरू कुदेव, कुगुरु तथा कुधर्मको सेवन गर्नाले केही पनि कल्याण हुँदैन ।

समीक्षक—अब विद्वान्हरूले 'यिनका धर्मका पुस्तक कस्ता निन्दायुक्त छन्' भन्ने कुरा विचार गर्नुपर्दछ ।

मूल— अरिहं देवो सुगुरु सुद्धं धम्मं च पंच नवकारो ।

धत्राणं कयच्छाणं निरन्तरं वसइ हिययम्मि ॥

—प्रकरणरत्नाकर भाग २ । षष्ठी ६० । सू० १ ॥

अरिहन् देवेन्द्रकृत पूजादिकनका योग अर्को कुनै उत्तम पदार्थ छैन । यस्तो देवहरूको देव शोभायमान अरिहन्त देव ज्ञान क्रियावान्, शास्त्रहरूको उपदेष्टा, शुद्ध कषाय मलरहित सम्यक्त्व विनय दयामूल श्रीजिनभाषित धर्म नै दुर्गतिमा पर्ने प्राणिहरूको उद्धार गर्दछ र अरू हरि हर आदिको धर्मले संसारबाट उद्धार गर्दैन । तत्सम्बन्धी पञ्च अरिहन्तादिक परमेष्ठीलाई नमस्कार । यी चार पदार्थ धन्य हुन् अर्थात् श्रेष्ठ छन् । अर्थात् दया, क्षमा, सम्यक्त्व, ज्ञान, दर्शन र चारित्र यो जैनहरूको धर्म हो ।

समीक्षक—मनुष्यमात्र माथि दया छैन भने त्यो न त दया हो, न क्षमा हो । ज्ञानको सट्टा अज्ञान, दर्श न अन्धेर र चारित्रको सट्टा भोकभोकै मर्नु कुन चाहिँ राम्रो कुरा हो त ?

जैनमतको धर्मको प्रशंसा—

मूल— जइ न कुणसि तव चरणं,

न पढसि न गुणेसि देसि नो दाणम् ।

ता इत्तियं सक्किसि जं देवो इक्क अरिहन्तो ॥

—प्रकरण०भा०२ । षष्ठी ६० । सू० २ ॥

हे मनुष्य! तिमीले तप चारित्र गर्न सक्तैनौ, सूत्र पढ्न सक्तैनौ, प्रकरण आदिको विचार गर्न सक्तैनौ र सुपात्र आदिलाई दान दिन सक्तैनौ भने पनि तिमीले एउटा अरिहन्त नै हाम्रा आराधनाका योग्य सुगुरु, सुधर्म जैनमतमा श्रद्धा राख्नु सर्वोत्तम कुरा र उद्धारको कारण हो।

समीक्षक—हुन त दया र क्षमा राम्रो कुरा हो तर पक्षपातमा फस्नाले दया अदया र क्षमा अक्षमा हुनपुग्दछ। यसको प्रयोजन कुनै जीवलाई दुःख नदिनु हो। यो कुरा सर्वथा सम्भव हुनसक्तैन। किनकि दुष्टलाई दण्ड दिनु पनि दया अन्तर्गत नैपर्दछ। एउटा दुष्टलाई दण्ड नदिइएमा हजारौं मानिसले दुःख पाउनेछन्। यसकारण त्यो दया अदया र क्षमा अक्षमा हुनेछ।

सबै प्राणीहरूको दुःखको नाश र सुख प्राप्तिको उपाय गर्नु दया भनिन्छ भन्ने कुरा त ठीक छ। केवल पानी छानेर पिउनु र क्षुद्र जन्तुहरूलाई बचाउनु नै दया भनिदैन तर यस किसीमको दया जैनीहरूको भनाइ मात्र हो किनकि ती त्यस्तो व्यवहार त गर्दैनन्। कुनै पनि मतावलम्बी मानिस आदि प्रति दया गरेर अन्न-पान आदिले उसको सत्कार गर्नु तथा अरू मतका विद्वान्हरूको सम्मान र सेवा गर्नु के दया होइन?

यिनको दया सच्चा भएको भए 'विवेकसार' को पृष्ठ २२१ मा हेर के लेखेको छ—

'पहिलो 'परमती=अरू मतावलम्बीको स्तुति' अर्थात् जैयति बाहेक अरू मत मान्नेको गुण कीर्तन कहिल्यै गर्नुहुन्न। दोस्रो—'अपस्कार' अर्थात् अरू मतावलम्बीको वन्दना गर्नुहुँदैन। तेस्रो—'अल्पेधन' अर्थात् अरू मत मान्नेसँग थोरै बोल्नुपर्दछ। चौथो—'संलग्न' अर्थात् अन्य मतको व्यक्ति सँग बार-बार बोल्नु हुँदैन। पाँचौं—'अन्नवस्त्रादि दान' अर्थात् अर्को विचारको मानिसलाई अन्न वस्त्र आदि वा खाने पिउने वस्तु पनि दिनु हुँदैन र छैठौं—'गन्धपुष्पादि दान' अर्थात् अरू मतावलम्बीका प्रतिमा पूजाको निमित्त गन्ध पुष्प आदि पनि दिनु हुँदैन। यी छ यतना अर्थात् यी छ किसिमका कर्म जैनहरूले कहिल्यै गर्नुहुँदैन।'

समीक्षक—अरू मतावलम्बी मानिसमाथि यी जैनीहरूको कति अदया, कुदृष्टि र द्वेष रहेछ भन्ने कुरा बुद्धिमान्हरूले विचारणीय छ। अरू मतका मानिस प्रति यति अदया हुनाले जैनीहरूलाई दयाहीन भन्न सम्भव हुन्छ, किनकि आफ्ना घरका मानिसकै सेवा गर्नु विशेष धर्म भनिदैन। उनका मतावलम्बी व्यक्ति उनीहरूका घरैका जस्ता हुन्।

यसकारण उनैको सेवा गर्दछन्, अरू मतावलम्बीहरूको गर्दैनन्। अनि कुन बुद्धिमान्ले उनीहरूलाई बुद्धिमान् भन्नसक्तछ?

विवेकसार—पृष्ठ १०८ मा लेखेको छ—'मथुराका राजाको नमुची नामक दीवानलाई जैन यतिहरूले आफ्नो विरोधी ठानेर मारे र आलोचना=प्रायश्चित्त गरेर शुद्ध भए।'।

समीक्षक—के यो पनि दया र क्षमाको नाशक कर्म होइन? अरू मतावलम्बी प्रति प्राणै लिनै सम्मको वैरबुद्धि राख्छन् भने यिनलाई दयालुको सट्टा हिंस्रक भन्नु नै सार्थक हुन्छ।

अब सम्यक्त्व दर्शनादिको लक्षण 'आर्हत प्रवचन संग्रह, परमागमनसार' मा बताइएको छ—'सम्यक् श्रद्धान, सम्यक् दर्शन, ज्ञान र चारित्र' यी चार मोक्षमार्गका साधन हुन्। यिनको व्याख्या योगदेवले गरेको छ—जुन रूपबाट जीवादि द्रव्य अवस्थित छन्, त्यसै रूपबाट जिन प्रतिपादित ग्रन्थानुसार विपरीत अभिनिवेशादि रहित श्रद्धा अर्थात् जिनमत प्रति प्रीति नै 'सम्यक् श्रद्धान' र 'सम्यक् दर्शन' हो।

रुचिर्जिनोतत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते।

जिनोक्त तत्त्वमा सम्यक् श्रद्धा राख्नुपर्दछ अर्थात् अरू कतै श्रद्धा राख्नु हुँदैन।

यथावस्थिततत्त्ववानां संक्षेपाद् विस्तरेण वा।

यो बोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः।

जीवादि तत्त्व जुन किसिमका छन्, तिनको संक्षेप वा विस्तारपूर्वक हुने बोधलाई नै बुद्धिमान्हरू 'सम्यक् ज्ञान' भन्दछन्।

सर्वथाऽनवद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते।

कीर्तितं तदहिंसादितव्रभेदेन पञ्चधा॥

अहिंसासूनृतास्तेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहः॥

सबै किसिमले अरू निन्दनीय मतसँगको सम्बन्धलाई त्याग्नु 'चारित्र' भनिन्छ र अहिंसा आदि भेदले 'व्रत' पाँच किसिमको च। पहिलो—'अहिंसा' कुनै प्राणिलाई नमान्नु, दोस्रो—'सूनृता' प्रियवाणी बोल्नु, तेस्रो—'अस्तेय' चोरी नगर्नु, चौथो—'ब्रह्मचर्य' उपस्थ इन्द्रियको संयम र पाँचौं—'अपरिग्रह' सबै वस्तु त्याग गर्नु।

समीक्षक—यिनमा धेरै जसो असल कुरा छन्। अर्थात् अहिंसा र चोरी आदि निन्दनीय कर्मको त्याग राम्रो कुरा हो, तर अरू मतको निन्दा गर्ने आदि दोषकाकारण यी सबै असल कुरा पनि दूषित भएका

छन्। जस्तै पहिलो सूत्रमा 'अरू हरि हर आदिको धर्म संसारबाट उद्धार गर्ने होइन भनिएको छ। जुन मतावलम्बीका ग्रन्थ हेर्नालेनै पूर्ण विद्या र धार्मिकता पाइन्छ त्यसैलाई खराब भन्नु के सानोतिनो निन्दा हो? अनि आफ्ना भने अघि लेखिए अनुसारका महा असम्भव कुरा भन्ने तीर्थकरहरूको स्तुति गर्नु केवल जिद्दीका कुरा हुन्। कुनै जैनीले केही चारित्र गर्न नसके पनि, पढ्न नसके पनि, दान दिने सामर्थ्य नभए पनि 'जैनमत सच्चा हो' यति भन्नाले मात्र के ऊ उत्तम हुन्छ? र अरू मतावलम्बी श्रेष्ठ पनि अश्रेष्ठ हुनेछन्? यस्ता कुरा गर्ने मानिसलाई भ्रान्त र बालबुद्धि न भने के भनौं र?

यसमा यिनका आचार्य्य पूर्ण विद्वान् नभएर स्वार्थी थिए भन्ने कुरा विदित हुन्छ। किनकि सबैको निन्दा नगरेका भए यस्ता झूठा कुरामा कोही पनि फस्नेथिएन र उनीहरूको स्वार्थपूर्ण प्रयोजन सिद्ध हुनेथिएन। हेर, अरूले 'जैनीहरूको मत डुबाउने र वेदमत सबैको उद्धार गर्ने, हरि हर आदि देव सुदेव र यिनका ऋषभदेव आदि सबै कुदेव हुन्' भनेमा के तिनीहरूलाई त्यस्तै नराम्रो लाग्दैन होला? यिनका आचार्य र उनका मतावलम्बीहरूका अरू भूल पनि हेर—

**मूल— जिणवर आणा भंगं उमग्ग उस्सुत्त लेस देसणउँ।
आणा भंगे पाँवं ता जिणमय दुक्करं धम्मम् ॥**

—प्रकरण० भाग २। षष्ठी० ६०। सू० ११॥

उन्मार्ग उत्सूत्रका लेख देखाउनाले हुने जिनवर अर्थात् वीरश्रम तीर्थकरहरूको आज्ञाको उल्लंघन नै दुःखको हेतु पाप हो। जिनश्वरले बताएका सम्यक्त्व आदि धर्मको ग्रहण गर्न धेरै कठिन हुनाले जिन आज्ञा को भंग नहुने किसिमको व्यवहार गर्नुपर्दछ।

समीक्षक—आफ्नै मुखबाट आफ्नो प्रशंसा र आफ्नै धर्मलाई ठूलो भन्नु तथा अरूको निन्दा गर्नु मूर्खताको कुरा हो। किनकि त्यसैको प्रशंसा ठीक हुन्छ उसको प्रशंसा अरू विद्वान्ले गर्छन्। आफ्नो मुखबाट आफ्नो प्रशंसा त चोर पनि गर्दछन्। त के ती प्रशंसनीय हुन सक्छन्? यस्तै किसिमका यिनका कुरा हुन्।

**मूल— बहुगुण विज्झा निलओ उस्सुत्तभासी तहावि मुत्तवो।
जह वर मणिजुत्तो विहु विग्धकरो विसहरो लोए ॥**

—प्रकरण० भा० २, षष्ठी० ६०। सू० १८॥

विषधर सर्पमा रहेको मणि त्याग्न योग्य भएजस्तै जैनमतमा नभएको जतिसुकै ठूलो धार्मिक पण्डित भए पनि त्यसलाई जैनीहरूले

त्याग्नै उचित हुन्छ।

समीक्षक—हेर, कत्रो, भूलको कुरा हो यो? यिनका चेला अर आचार्य विद्वान् भएका भए विद्वान्हरूसँग प्रेम गर्ने थिए। यिनका तीर्थकर समेत अविद्वान् हुन् भने विद्वान्हरूको सम्मान किन पो गर्नेछन् र? फोहर मल वा धुलोमा रहेको सुनलाई के कसैले त्याग्दछ? यसबाट जैनीहरू बाहेक त्यस्ता पक्षपाती, जिद्दी, दुराग्रही, विद्याहीन अरू को होलान् र? भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ।

**मूल— अइसय पाविय पावा धम्मिअ पव्वेसु तोवि पावरया।
न चलन्ति सुद्ध धम्मा, धन्ना किविपाव पव्वेसु ॥**

—प्रकरण० भा० २। षष्ठी० ६०। सू० २९॥

अन्य दर्शनों कुलिंगी हुन्छन् अर्थात् जैनमत विरोधीको दर्शन पनि जैनीहरूले गर्नुहुँदैन।

समीक्षक—यो कति लाछीपनको कुरा हो? भन्ने कुरा बुद्धिमान्हरूले विचार गर्नुपर्ने हो। सत्य त के हो भने जसको मत सत्य छ त्यसलाई कसैको डर हुँदैन। यिनका आचार्यलाई 'हाम्रो मत पीलपाल=खोक्रो छ, अरूलाई सूनायौं भने खण्डन हुनेछ' भन्ने कुरा थाहा थियो। यसकारण 'सबैको निन्दा गर र मूर्खहरूलाई फँसाऊ' भन्ने नीति बनाएका हुन्।

**मूल— नामंपि तस्स असुहं, जेण निदिठाइ मिच्छ पव्वाइ।
जेसिं अणुसंगाउ, धम्मीणवि होइपाव मइ ॥**

—प्रकरण० भा० २। षष्ठी० ६०। सू० २७॥

जैन धर्मभन्दा विरुद्ध सबै धर्म मानिसलाई पापी बनाउँदछन्। यसकारण अरू कसैको धर्मलाई नमानेर जैन धर्मलाई नै मात्र राम्रो हुन्छ।

समीक्षक—यसबाट 'जैनमार्ग सबैसँग वैर-विरोध, निन्दा-ईर्ष्या आदि दुष्ट कर्मरूप गहिरो समुद्रमा डुबाउने खालको हो' भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ। जसरी जैनीहरू सबैको निन्दा गर्दछन्, अरू कुनै पनि मतावलम्बी त्यस्तो महानिन्दक र अधर्मी नहोला। के सबैको एकोहोरो निन्दा र आफ्नो अति प्रशंसा गर्नु शठ धूर्त मानिसहरूको काम होइन? विवेकीहरू जुनसुकै मतावलम्बी भए पनि तिनमा असललाई असल र खराबलाई खराब भन्दछन्।

**मूल— हा हा गुरअ अकज्झं सामी न हु अच्छि कस्स पुक्करिमो।
कह जिण वयण कह सुगुरु सावया कह इय अकज्झं ॥**

—प्रकरण० भा० २। षष्ठी० ६०। सू० ३५॥

सर्वज्ञभाषित जिनवचन, जैनका सुगुरु र जैन धर्म कहाँ ? उनका विरुद्ध अन्य मार्गका उपदेशक कुगुरु कहाँ ? अर्थात् हाम्रा सुगुरु, सुदेव, सुधर्म र अरूका कुदेव, कुगुरु, कुधर्म हुन् ।

समीक्षक—यो कुरा बयर बेचे कुप्रीको जस्तै हो । जसरी ऊ आफ्ना अमिला बयरलाई गुलिया र अरूका गुलिया-मीठा बयरलाई अमिला र निकम्मा बताउँछे, यस्तै जैनीहरूका कुरा छन् । यिनीहरू आफ्नो मतभन्दा भिन्न मतावलम्बीहरूको सेवामा ठूलो अकार्य अर्थात् पाप सम्झन्छन् ।

मूल— सप्यो इक्क मरणं कुगुरु अणंताइ देह मरणाइ ।

तो वरिसप्यं गहियुं मा कुगुरुसेवनं भद्दम् ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ३७ ॥

अघि लेखिए अनुसार सर्पमा मणिको पनि त्याग गर्नु उचित भए जस्तै अरू मार्गीहरू—मा श्रेष्ठ धार्मिक व्यक्तिहरूको पनि त्याग गरिदिनुपर्दछ । अब अरू मतावलम्बीहरूको त्यसभन्दा पनि बढी निन्दा गर्दछन्—जैनमतमा नभएका सबै कुगुरु अर्थात् ती सर्पभन्दा पनि खराब छन् । कहिल्यै तिनको दर्शन, सेवा, संगत गर्नुहुँदैन । किनकि सर्पको संगतले एक पल्ट मरिन्छ तर अन्यमार्गी कुगुरुहरूको संगतबाट अनेक पल्ट जन्म-मरणमा पर्नुपर्दछ । यसकारण हे भद्र ! अन्य मार्गीहरूका कुगुरुहरूको नजिक उभिनु पनि ठीक छैन । किनकि तिमिले अन्यमार्गीहरूको अलिकति पनि सेवा गर्यो भने दुःखमा पर्नेछौ ।

समीक्षक—हेर, जैनीरू जत्तिका कठोर भ्रान्त, द्वेषी, निन्दक भूलमा परेका अरू मतावलम्बी कोही पनि नहोला । यिनीहरूले मनमा 'हामीले अरूको निन्दा र आफ्नो प्रशंसा न गरेमा हाम्रो सोत्रा र प्रतिष्ठा हुनैछैन' भन्ने विचार गरेका छन् । तर यो उनीहरूको दुर्भाग्यको कुरा हो । किनकि उत्तम विद्वान्हरूको संगत सेवा नगरेसम्म यिनलाई यथार्थ ज्ञान र सत्यधर्मको प्राप्ति कुरालाई ग्रहण गर्नु उचित छ र यो उनीहरूका लागि ठूलो कल्याणको कुरा हो ।

मूल— किं भणिमो किं करिमो ताण हयासाण धिट्टु दुट्टाणं ।
जे दंसिऊण लिंगं खिवन्ति न रयम्मि मुद्ध जणं ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ४० ॥

कल्याणको आशा नष्ट भैसकेको, धृष्ट, खराब काम गर्नमा अतिचतुर, दुष्ट र दोषयुक्तसँग भन्नु र गर्नु के छ र ? किनकि त्यस्ताको उपकार गरेमा उल्टो उपकार गर्नेकै नाश गर्दछ । कसैले अन्धो सिंह माथि दया गरेर त्यसलाई खोल्न गएमा त्यस सिंहले खोल्नेलाई नै खाए जस्तै

कुगुरु अर्थात् अन्यमार्गीहरूको उपकार गर्नु भनेको आफ्नै नाश गर्नु हो । अर्थात् ती अन्यमतावलम्बी देखि सधैं टाढै बस्नुपर्दछ ।

समीक्षक—जैनहरूले सोचे जस्तै अरू मतावलम्बीहरूले पनि सोचे हो भने जैनीहरूको कति दुर्दशा होला ? अनि कैसेल कुनै किसिमले पनि उनीहरूको उपकार नगरेमा उनीहरूका धेरै काम बिग्रिएर कति दुःख पाउँदा हुन् ? जैनीहरू अरूका लागि त्यस्तै किन सोच्तैनन् ।

मूल— जह जह तुट्टइ धम्मो जह जह दुट्टाण होइ अइ उदडं ।

समहिट्टि जियाणं तह तह उल्लसइ समत्तं ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ४२ ॥

दर्शनभ्रत निहव, पासच्छा, उसन्ना, कुसीलिया आदि र अरू दर्शनलाई मात्रै त्रिदण्डी, परिव्राजक तथा विप्र आदि दुष्टहरूको जति जति धेरै बल, सकार, पूजा आदि हुँदैजान्छ त्यति त्यति नै सम्यग्दृष्टि जीवहरूको प्रथिकत्व विशेष प्रकाशित हुन्छ, यो ठूलो आश्चर्य हो ।

समीक्षक—ल हेर, यी जैनीभन्दा बढी ईर्ष्या, द्वेष र वैरबुद्धियुक्त अरूकोही होला त ? हँ, अरूको मतमा पनि ईर्ष्या द्वेष छ तर जैनीहरूमा भएजति कुनैमा पनि छैन । द्वेष नै पापको मूल भएकाले जैनीहरू पापाचारी किन होइनन् ?

मूल— संगोवि जाण अहिउ, तेसि धम्माइ जे पकुव्वन्ति ।

मुत्तूण चोरसंगं करन्ति ते चोरियं पावा ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ७५ ॥

यसको मुख्य प्रयोजन यति मात्र हो—मूढ व्यक्ति चोरको संगतबाट नाक काटिने आदि दण्ड देखि न डरे जस्तै जैनमत बाहेकका चोरधर्ममा स्थित व्यक्ति आफ्नो अकल्याण देखि डर्दैनन् ।

समीक्षक—मानिस प्रायः आफू जस्तै अरूलाई सम्झने गर्दछ । जैनको मत साहुकारको मत र अरू सबैको मत चोरमत हो भन्ने कुरा के कहिल्यै सत्य हुनसक्तछ ? मानिसमा अति अज्ञान र कुसँगबाट बुद्धि भ्रष्ट भएसम्म अरूसँग अति ईर्ष्या, द्वेष, दुष्टता आदिलाई छोड्दैन । जैनमत जस्तो अरूको द्वे गर्ने अरू कुनै मत छैन ।

मूल— जच्छ पसुमहिस लरका पव्वं होमन्ति पाव नवमीए ।

पूअन्ति तंपि सट्टा हा हीला वीयरायस्स ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ७६ ॥

अघिल्ला सूत्रमा मिथ्यात्वी अर्थात् जैन मार्ग भिन्न सबै मिथ्यात्वी र आफू सम्यक्त्वी, अर्थात् जैनहरू सबै पुण्यात्मा र अरू सबै पापी हुन्

भनिएको छ । यसकारण मिथ्यात्वीको धर्मको स्थापना गर्ने पापी हुन्छ ।

समीक्षक—अरूका ठाउँमा चामुण्डा, कालिका, ज्वाला प्रमुखका आगाडि पापनवमी अर्थात् दुर्गानवमी तिथि आदि सबै खराब भएजस्तै के तिम्रा महाकष्टदायक पजूसण अर्थात् पर्युषण आदि व्रत खराब होइनन् ? यहाँ वाममार्गीहरूको खण्डन त ठीक छ तर शासनदेवी र मरुतदेवी आदिलाई मान्नेहरूको पनि खण्डन गरेको भए राम्रो हुन्थ्यो । 'हाम्री देवी हिंस्रक होइन' भन्दछन् भने यिनको कथन झूटो हो । किनकि शासनदेवीले एउटा पुरुषको र अर्को बोकाको आँखा निकालेकी थिई । अनि त्यो राक्षसी र दुर्गा, कालिकाकै संगिनी, बहिनी किन होइन । अनि आफ्ना पञ्चखाण आदि व्रतहरूलाई अति श्रेष्ठ र नवमी आदिलाई दुष्ट भन्नु मूर्खताको कुरा हो, किनकि अरूका उपवासको चाहिँ निन्दा र आफ्ना उपवासको स्तुति गर्नु मूर्खताकै कुरा हो । है, सत्यभाषण आदि व्रत धारण गर्न सबैको लागि उत्तम हुन्छ । जैनीहरू र अरू कसैको पनि उपवास सत्य होइन ।

मूल— वेसाण वदियाणय माहण डुंबाण जरकसिरकाणं ।
भत्ता भरकट्टाणं, वियाणं जन्ति दूरेणं ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ८२ ॥

यसको मुख्य प्रयोजन यो हो—वेश्या, चारण, भाट आदि व्यक्तिहरू, ब्राह्मण, यक्ष, गणेश आदि, मिथ्यादृष्टि देवी आदि देवताहरूको भक्त र यिनलाई मान्नेहरू सबै डुब्ने र डुबाउने हुन् । किनकि ती तिमी ती सबै वस्तु माँदछन् र वीतराग पुरुष देखि टाढै बस्छन् ।

समीक्षक—अन्य मार्गीहरूका देवताहरूलाई झूठा बताउनु र आफ्ना देवताहरूलाई सच्चा भन्नु केवल पक्षपातको कुरा हो । अनि अरू वाममार्गीहरूका देवी आदिको निषेध गर्दछन् तर यिनको 'श्राद्धदिनकृत्य' को पृष्ठ ४६ मा लेखेको छ—'रात्रिमा भोजन गरेको कारण एउटा पुरुषलाई 'शासनदेवी' ले थप्पड मारी । उसको एउटा आँखा निकाली । त्यसको सट्टा बोकाको आँखा झिकेर त्यस मानिसलाई लगाइदिई ।' यस देवीलाई हिंस्रक किन मान्दैनौ ? रत्नसार भाग १ पृष्ठ ६७ मा हेर के लेखेको छ—'मरुत देवी दुङ्गाको मूर्ति भएर बटुवाहरूको सहायता गर्दथी ।' यसलाई पनि त्यस्तै किन मान्दैनौ ?

मूल— किं सोपि जणणि जाओ, जाणो जणणी किं गओ विद्धिं ।
जइ मिच्छरओ जाओ, गुणोसु तह मच्छरं वहइ ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ८१ ॥

जैनमत विरोधी मिथ्यात्वी अर्थात् मिथ्या धर्म मान्नेहरू किन जन्मे ? जन्मिहाले पनि किन बढे ? अर्थात् शीघ्र नष्ट भएका भए राम्रै हुन्थ्यो ।

समीक्षक—यिनका वीतरागले भनेको दया-धर्म त हेर । अरू मतावलम्बीहरूलाई बाँच्न दिन पनि चाहँदैनन् । यिनको दया-धर्म भनाइएको मात्र हो । जेजति छ त्यो पनि क्षुद्र जीव र पशुका लागि छ । जैन भिन्न मानसिका लागि यिनमा दया-धर्म छैन ।

मूल— सुद्धे मग्गे जाया सुहेण गच्छत्ति सुद्ध मग्गंमि ।
जे पुण अमग्गजाया मग्गे गच्छत्ति ते चुय्यं ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ८३ ॥

यसको मुख्य प्रयोजन हो—कोही जैन कुलमा जन्मेर मुक्त भएमा केही आश्चर्य छैन, तर जैन भिन्न कुलमा जन्मेका मिथ्यात्वी अन्यमार्गीले मुक्ति प्राप्त गरेमा झूलो आश्चर्यको कुरा हुन्छ । यसको फलितार्थ के भने जैनीहरू नै मुक्ति प्राप्त गर्दछन्, अरू गर्दैनन् । जैनमतलाई ग्रहण नगर्नेहरू नरकगामी हुन् ।

समीक्षक—के जैनमतमा कुनै दुष्ट वा नरकगामी हुँदैन ? जैनी सबै मुक्तिमा जान्छन् र अरू कोही जाँदैन ? के यो उन्मत्तपनको कुरा होइन ? मूर्ख व्यक्ति बाहेक यस्ता कुरालाई कसले मान्न सक्तछ र ?

मूल— तिच्छयराणं पूआ, संमत्त गुणाण कारिणी भणिया ।
सविय मिच्छत्तयरी, जिण समये देसिया पूआ ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ९० ॥

संक्षिप्त अर्थ—एउटै जिनमूर्तिहरूको पूजा सार हो र यस बाहेक अरूका मूर्तिहरूको पूजा असार हो । जिनमार्गको आज्ञा पालन गर्ने तत्त्वज्ञानी हो र नगर्ने तत्त्वज्ञानी होइन ।

समीक्षक—अहा ! के भन्नु र ! के तिम्रा मूर्ति चाहिँ वैष्णव आदिकै जस्ता दुङ्गा आदि जडपदार्थका होइनन् र ? वैष्णव आदिको मूर्तिपूजा व्यर्थ भए जस्तै तिम्रो मूर्तिपूजा पनि व्यर्थ हो । तिम्री आफूलाई तत्त्वज्ञानी र अरूलाई अज्ञानी बताउँछौ भने यसबाट 'तिम्रो मतमा तत्त्वज्ञान छैन' भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

मूल— जिण आणाए धम्मो आणारहि आण फुडं अहमुत्ति ।
इय मुणि ऊणय तत्तं जिण आणाए कुणहु धम्मं ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ९२ ॥

सं० अर्थ—दया-क्षमादिरूप जिनदेवको आज्ञा नै धर्म हो र त्यस बाहेक अरू सबै आज्ञा अधर्म हुन् ।

समीक्षक—यो कतिसम्म अन्यायको कुरा हो ? के जैनमत बाहेक कतै कुनै पनि व्यक्ति सत्यवादी धर्मात्मा छैन ? के त्यस धार्मिक व्यक्तिलाई पनि मान्नु हुँदैन ? हँ, जैन मतावलम्बीहरू का मुख चाहिँ छालाको नभएर अरू कुनै वस्तुको भएको र अरूका मुखमात्र छालाका भएको भए यो कुरा घटित हुन पनि सक्दो हो । यस्ता किसिमले आफ्नै मतका ग्रन्थ, वचन, साधु आदिको यस्तो प्रशंसा गरेको छ जसबाट जैनीहरू भाटहरूका दाज्यू नै बनेका छन् ।

मूल— बन्नेमि नारायाउवि जेसि दुरकइ सम्भरं ताणम् ।

भव्वाण जणइ हरिहर रिद्धि समिद्धी वि उद्धोसं ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ९५ ॥

सं० अर्थ—यसको मुख्य तात्पर्य यो हो—हरि हर आदि देवहरूको विभूति नरकको हेतु हो । त्यसलाई देख्नाले जैनीहरूका रौं ठाडा-ठाडा हुन्छन् । राजाको आज्ञा भङ्ग गर्नाले मानिसले दुःख पाउने भए जस्तै जिनेन्द्रको आज्ञा भङ्ग गर्नाले जन्म-मरण-दुःख किन पाउने छैन र ?

समीक्षक—जैनीहरूका आचार्य आदिको मानसी वृत्ति अर्थात् बाहिरी कपट र ढोङ्गको लीला त हेर । अब त यिनीहरूको भित्री मनसाय पनि खुल्यो । यिनीहरू हरि हर आदि र उनका उपासकहरूको ऐश्वर्य र उन्नतिलाई देख्न पनि सक्तैनन् । अरूको उन्नति किन भयो ? भन्ने कारणले यिनका रौं ठडिन्छन् । धेरै जसो 'यिनको सबै ऐश्वर्य हामीलाई प्राप्त होओस् र यी दरिद्र भए राम्रो हुन्थ्यो' भन्ने यिनीहरूको चाहना हुँदो हो । अनि जैनीहरू राज्यशासनको चापलूसी गर्ने झूठा र डरछेरुवा हुनाले यिनीहरू राजाज्ञाको दृष्टान्त दिन्छन् । के राजा का झूठा कुरा पनि मान्नु उचित हुन्छ ? जैनीहरूभन्दा बढी वैध्या-द्वेषी अरू कोही पनि नहोला ।

मूल— जो देइ सुद्ध धर्म सो परमप्या नयम्मि न हु अन्नो ।

किं कप्पद्रुम्म सरिसो इयर तरूत होइ कइयावि ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० १०१ ॥

सं० अर्थ—जैन धर्मका विरोधी व्यक्ति मूर्ख हुन् । अनि जिनेन्द्रभाषित धर्मको उपदेश गर्ने साधु वा गृहस्थ या ग्रन्थकर्ता तीर्थङ्कर जस्तै हुन् । ती जस्ता कोही पनि हुँदैन ।

समीक्षक—किन हुँदैन ? जैनीहरूमा अल्लारेपना नभएको भए यस्तो कुरा किन मान्ने थिए र ? वेश्याहरूले आफू बाहेक अरू कसैको स्तुति नगरे जस्तै जैनीहरूको यो कुरा देखापर्दछ ।

मूल— मूलं जिणिदं देवो तव्वयणं गुरुजणं महासयाणं ।

सेसं पावट्टाणं परमप्याणं च वज्जेमि ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० १०३ ॥

सं० अर्थ—जैनीहरूले जिनेन्द्रदेव, तदुक्त सिद्धान्त र जिनमतका उपदेशहरूको त्याग गर्नु उचित होइन ।

समीक्षक—यो जैनीहरूको हठ, पक्षपात र अविद्याको फल होइन भने के हो त ? तर जैनीहरूका थोरै केही कुरा बाहेक अरू सबै त्याग्न योग्य छन् । अलिकति पनि बुद्धि भएको व्यक्तिले जैनीहरूका देव, सिद्धान्तग्रन्थ र उपदेशहरूलाई देखे-सुनेमा र विचारेमा त्यसले जैन विचारधारालाई तुरन्तै त्याग्ने छ ।

मूल— वयणे वि सुगुरु जिणवल्लहस्स केसिं न उल्लसइ सम्मं ।

अरूकह दिणमणि तेयं उलुआणं हरइ अन्धत्तं ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० १०८ ॥

सं० अर्थ—जिन वचनको अनुकूल चल्ने व्यक्ति पूजनीय र विद्वान् चल्ने अपूज्य हुन् । अर्थात् जैन गुरुहरूलाई मान्नुपर्दछ र अन्यमार्गीहरूलाई मान्नु हुँदैन ।

समीक्षक—जैनीहरूले अरू अज्ञानीहरूलाई चेला बनाएर पशुजस्तै नबाँधेका भए उनका जालबाट छुटेर आफ्नो मुक्तिको साधन गरेर जन्म सफल पार्ने थिए । भन त, कसैले तिमीलाई कुमार्गी, कुगुरु, मिथ्यात्वी र कूपदेष्टा भनेमा तिमीलाई कति दुःख लाग्नेछ ? त्यस्तै तिमी आफैं अरूका लागि दुःखदायक भएका हुनाले नै तिम्रा मतमा धेरै जसो सारहीन कुरा भरिपूर्ण छन् ।

मूल— जे रज्जधानईणं कारणभूय हवंति वावारा ।

ते विहु अइपावजुया धन्ना छडुं तिभवभिया ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० ११९ ॥

सं० अर्थ—मृत्युपर्यन्त दुःख उठाउनु परे पनि जैनीहरूले कृषि-व्यापार आदि कर्म गर्नु हुँदैन किनकि यी नरकमा लैजाने कर्म हुन् ।

समीक्षक—अब यी जैनीसँग कसैले सोध्नुपर्दछ—तिमी व्यापार आदि कर्म किन गर्दछौ ? किन यी काम गर्न छोड्दैनौ ? अनि छोडिहाल्यौ भने तिम्रा शरीरको पालन-पोषण पनि हुन सक्नेछैन । अनि तिम्रो भनाइ मानेर सबैले यी काम गर्न छोडेमा के वस्तु खाएर बाँच्नेछौ ? यस्तो अत्याचारको उपदेश गर्नु सर्वथा व्यर्थ हो । विचार के गरून् र ! विद्या-स्तसंगविना नै मनमा जे आयो त्यै बोले ।

मूल— तइया हमाण अहमा कारणरहिया अनाण गव्वेण ।
जे जंपत्ति उस्सुत्तं तेसिं द्विद्विच्छ पंडिच्चं ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० १२१ ॥

सं० अर्थ०—जैनागमको विरुद्ध शास्त्रहरूलाई मात्रै अधमाऽधम हुन् । कुनै स्वार्थ वा प्रयोजन सिद्ध हुने भए तापनि जैनमतको विरुद्ध बोल्नु वा मात्र हुँदैन । कुनै प्रयोजन सिद्ध हुने भए पनि अरू मतको त्याग गरिदिनुपर्दछ ।

समीक्षक—तिम्रा मूलपुरुष देखि लिएर जति पनि आजसम्म भए वा हुनेछन्, तीसबै अन्यमतलाई गाली गर्नु बाहेक न त अरू कुनै कुरा गर्दथे, न गर्ने नै छन् । जैनीहरू जहाँ-जहाँ आफ्नो प्रयोजन सिद्ध हुन लागेको देख्छन्, त्यहाँ-त्यहाँ चेलाहरूका पनि चेला बन्दछन् । अनि यस्ता यस्ता लम्बा-चौडा मिथ्या गफ हाँकनमा अलिकति पनि लाज लाग्दैन । यो ठूलो दुःखको कुरा हो ।

मूल— जं वीरजिणस्म जिओ मिरई उस्सुत्त लेस देसणओ ।
सागर कोडाकोडिं हिंडई अइभीमभवरण्णे ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० १२२ ॥

सं० अर्थ०—‘जैन साधुहरूमा धर्म छ, हामीमा र अरूमा पनि धर्म छ’ भन्ने व्यक्ति करोडौं करोड वर्ष सम्म नरकमा रहेर फेरि पनि नीच जन्म पाउँछ ।

समीक्षक—बा: रे वा! विद्याका शत्रु हो! तिमिले ‘हाम्रा झूठा कुराको कसैले खण्डन नगरोस्’ भन्ने सोचेर नै भयंकर झूठा कुरा लेखका हो, तर त्यसो हुन असम्भव छ । तिमिलाई कहाँ सम्झाउँ ? तिमिले त झूठ, निन्दा र अरू मतसँग वैरविरोध गर्ने नै कम्मर कसेर आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्नु नै मोहनभोग सरह ठानेका छौं ।

मूल— दूरे करणं दूर सहम्मणं तह पभावणा दूरे ।
जिणधम्म सदहाणं पि तिरकदुरकाइ निडुवइ ।

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० १२७ ॥

सं० अर्थ—कुनै मानिसबाट जैन धर्मको केही पनि अनुष्ठान हुन नसकेपनि उसले ‘जैनधर्म नै सच्चा हो, अरू कुनै होइन’ यति श्रद्धामात्र राखे पनि त्यो व्यक्ति दुःखबाट तर्दछ ।

समीक्षक—मूर्खहरूलाई आनो मतको जालमा फसाउन योभन्दा बढी अर्को कुरा कुन चाहिँ होला र? किनकि ‘केही पनि कर्म गर्ने नपर्ने र मुक्ति प्राप्त हुने’ यस्तो अशोभनीय मत कुन होला र!

मूल— कइया होही दिवसो जइया सुगुरुण पायमूलम्मि ।
उत्सुत्त लेसविसलव रहिओ निसुणेसु जिणाधम्म ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० १२८ ॥

सं० अर्थ—‘जिनागम अर्थात् जैनका शास्त्रहरूलाई सुन्नेछु, उत्सुत्र अर्थात् अन्य मतका ग्रन्थहरूलाई कहिल्यै सुन्नेछैन’ भन्ने इच्छा गर्ने मानिस यति इच्छाबाट मात्र दुःख सागर तर्दछ ।

समीक्षक—यो कुरा पनि मूर्ख मानिसलाई फसाउनका लागि हो । किनकि उपर्युक्त यस इच्छाबाट यहाँका दुःखसागरबाट पनि कोही तर्दैन । अनि पूर्वजन्मका पनि संचित पापहरूको दुःखरूपी फल नभोगी छुट्नसक्छैन । यस्ता यस्ता झूठा अर्थात् विद्याविरुद्ध कुरा नलेखेका भए मानिसले वेदादि शास्त्रलाई देखे सुनेर सत्य र असत्यलाई जाने-बुझेर यिनका अविद्यासँग पोकल=खोकल=सारहीन ग्रन्थहरूलाई छोड्ने थिए । तर यी अविद्याहरूलाई यति कसेर बाँधेका छन् कि यस जालबाट कुनै एकध बुद्धिमान् सत्संगीले छुट्नु चाहेमा छुट्न सम्भव होला तर अरू जडबुद्धि मानिस छुट्न त अति कठिन छ ।

मूल— जह्या जेणहिं भणियं सुय ववहारं विसोहियं तस्स ।
जाइय विसुद्ध बोही जिणआणा राहगत्ताओ ॥

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० १३८ ॥

सं० अर्थ—जिनाचार्यले बताएका सूत्र, निरुक्ति, वृत्ति, भाष्य र चूर्णि यी पाँचलाई मात्रै व्यक्ति नै शुभ-व्यवहार र दुःसह व्यवहार गर्नाले चारित्र्युक्त भएर सुख प्राप्त गर्दछन् । अरू मतका ग्रन्थ हेर्नाले यसो हुँदैन ।

समीक्षक—के अत्यन्त भोक-भोकै मर्नु आदि कष्ट सहनुलाई नै ‘चारित्र’ भनिन्छ ? भोकाएर र तिर्खाले तड्पिएर मर्नु आदि नै चारित्र हो भने धेरैजसो अकालले-वा अन्न आदि नमिल्लाले भोकै मर्ने व्यक्ति शुद्ध भएर शुभफल प्राप्त गर्ने हुनुपर्दछन् । वास्तवमा न त यी शुद्ध हुन्छन्, न तिमी । उल्टो पित्त आदिको प्रकोपले रोगी भएर सुखको सट्टा दुःख प्राप्त गर्दछन् । धर्म त न्यायाचरण, ब्रह्मचर्य, सत्यभाषण आदि हो र असत्यभाषण, अन्यायाचरण आदि ‘पाप’ हो । अनि परोपकारका निमित्त सबैसँग प्रीतिपूर्वक व्यवहार गर्नु ‘शुभ चारित्र’ भनिन्छ । जैन मतावलम्बीहरूको भोक-भोकै बस्नु आदि धर्म होइन । यी सूत्रहरूलाई मन्त्राले थोरै सत्य र बढी झूठलाई प्राप्त भएर दुःखसागरमा डुब्दछन् ।

**मूल— जड़ जाणिसि जिण नाहो लोयायारा विपरए भूओ ।
ता तं तं मन्नंतो कह मन्नसि लोअ आयारं ॥**

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० १४८ ॥

संक्षेपमा अर्थ—उत्तम प्रारब्धवान् मानिस नै जिन धर्मलाई ग्रहण गर्दछन् अर्थात् जिन धर्मलाई ग्रहण नगर्ने व्यक्तिहरूको प्रारब्ध नष्ट भएको हुन्छ ।

समीक्षक—के यो ठूलो भ्रम र मिथ्या कुरा होइन? के अरू मतमा श्रेष्ठ प्रारब्ध भएको र जैनमतमा प्रारब्ध नष्ट भएको कोही पनि छैन? अनि 'साधर्मी अर्थात् जैनधर्मावलम्बीले परस्परमै क्लेश गर्नु हुन्न, प्रेमपूर्वक व्यवहार गर्नुपर्दछ' (प्रकरण० भा० २ । गाथा १४७) भन्ने कुराबाट पनि 'जैनीहरू अरूसँग कलह गर्नमा खराब कुरा मान्दार्हनेछन्' भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । यिनको यो कुरा पनि उपयुक्त होइन । किनकि सज्जन व्यक्ति त सज्जनहरूसँग प्रेम गर्दछन् भने दुष्टहरूलाई शिक्षा दिएर सुशिक्षित बनाउँदछन् । जैनमतमा लेखेको 'ब्राह्मण, त्रिदण्डी, परिव्राजकाचार्य अर्थात् संन्यासी र तापस आदि अर्थात् वैरागी आदि सबै जैनमतका शत्रु हुन्' (प्रकरण रत्नाकरमाथि गुणरत्नाकरको टीका) भन्ने कुराबाट पनि 'जैनीहरू सबैलाई शत्रुभावले हेर्दछन् र निन्दा गर्दछन् भने यी जैनीहरूको दया र क्षमारूप धर्म कहाँ रह्यो त?' भन्ने कुरा विचारणीय हुन्छ । किनकि अरू सबैमाथि द्वेषभाव राख्ता दया, क्षमा को नाश हुन्छ र यो जत्तिको अरू कुनै हिंसारूप द्वेष छैन । जैनीहरूजस्ता द्वेषका साक्षात् मूर्ति अरू थोरै होला । कसैले ऋषभदेव देखि महावीरसम्म २४ तीर्थङ्करहरूलाई रागी, देवी, मिथ्यात्वी बताएमा, जैनमत मान्नेहरूलाई सन्निपातज्वरग्रस्त भएमा तथा उनको धर्मलाई नरक र विषसमान समझेमा जैनीहरूलाई कति नराम्रो लाग्नेछ? यसकारण जैनीहरू निन्दा र अरूको मत प्रतिको द्वेषरूपी नरकमा डूबेर महाक्लेश भोगिरहेछन् । तिनीहरूले यस्ता कुरालाई छोडिदिएमा धेरै राम्रो हुनेछ ।

**मूल— एगो अगुरु एगो विसावगी चेइ आणि विवहाणि ।
तच्छय जं जिणदव्वं परुप्परं तं न विच्चन्ति ॥**

—प्रकरण० भा० २ । षष्ठी० । सू० १५० ॥

सं० अर्थ—सबै श्रावकहरूको देवगुरुधर्म एउटै छ । चैत्य वन्दन अर्थात् जिन प्रतिविम्ब, मूर्तिदेव र जिन द्रव्यको रक्षा तथा मूर्तिको पूजा गर्नु धर्म हो ।

समीक्षक—अब हेर जतिपनि मूर्ति पूजाको झगडा चलेको छ त्यो सबै जैनीहरूका घरबाट चलेको हो र पाखण्डको मूल पनि जैनमत हो ।

'श्राद्धदिनकृत्य' पृष्ठ १ मा मूर्तिपूजाका प्रमाण—

नवकारेण विवोहो ॥ १ ॥, अनुसरणं सावड ॥ २ ॥

वयाइं इमे ॥ ३ ॥, जोगो ॥ ४ ॥, चिय वन्दणगो ॥ ५ ॥

यच्चरखाणं तु विहि पुब्बं ॥ ६ ॥ इत्यादि ।

श्रावकहरूले पहिलो द्वारमा नवकारको जप गरेर जानुपर्दछ ॥ १ ॥, नवकार जपे पछि दोस्रोमा 'मा श्रावक हुँ' भन्ने सम्झनुपर्दछ ॥ २ ॥, तेस्रोमा हाम्रा अनुव्रतादिक कति छन् भन्ने सोच्नुपर्दछ ॥ ३ ॥, चौथो द्वारमा चारवर्गमा अग्रगामी मोक्ष हो, उसको कारण ज्ञान आदि नै योग हो, उसका सबै अतीचार निर्मल गर्नाले छ आव्यक कारण पनि उपचारबाट बच्ने भनिन्छ, त्यो योग बताइने छ ॥ ४ ॥, पाँचौं चैत्यवन्दन अर्थात् मूर्तिलाई नमस्कार द्रव्यभाव पूजा हो र यसबारे पनि बताइने छ ॥ ५ ॥ छैठौं प्रत्याख्यानद्वारा नवकारसी प्रमुख विधिपूर्वक बताउनेछु इत्यादि ॥ ६ ॥ अनि यसै ग्रन्थमा पछि पछि धेरै जसो विधि लेखिएका छन् । अर्थात् साँझको भोजन समयमा जिन-बिम्ब अर्थात् तीर्थङ्करहरूको मूर्तिको पूजा गर्नु र द्वारको पूजा गर्नुपर्दछ र 'जलचन्दन पुष्प धूप दीपनैः' इत्यादिद्वारा गन्ध आदि चढाउनुपर्दछ । रत्नासर भाग १ को बाह्रौं पृष्ठमा मूर्तिपूजाको फल 'पुजारीलाई राजा वा प्रजा कसैले पनि रोक्नसक्तैन' भनिएको छ ।

समीक्षक—यी सबै कुरा कपोलकल्पित हुन् । किनकि धेरैजसो जैनपुजारीहरूलाई राजा आदिले रोक्छन् ।

रत्नसार भाग १ पृष्ठ ३ मा यसो लेखेको छ—'मूर्तिपूजाबाट रोगपीडा र महादोष छुट्छन् । कुनै एउटा व्यक्तिले पाँच कौडीको फूल चढायो । त्यसले १८ देशको राज्य पायो । त्यसको नाम कुमारपाल थियो' इत्यादि ।

समीक्षक—यसो हो भने सबै जैनी अमर हुने थिए, तर हुँदैनन् । यसबाट 'यो त यिनीहरूको केवल मूर्खहरूलाई झुक्याउने कुरा मात्र हो, अरू यसमा केही पनि तत्त्व छैन' भन्ने बुझिन्छ । यिनको पूजा गर्ने श्लोक 'विवेकसार' पृष्ठ ५२ मा—

जलचन्दन धूपनैरथदीपाक्षतकैर्निवेद्यवस्त्रैः ।

उपचारवरैर्जिनेन्द्रान् रुचिरैरद्य यजामहे ॥

‘हामी जल-चन्दन, अक्षता, फूल, धूप, दीप, नैवेद्य, वस्त्र र अतिश्रेष्ठ उपचारहरूद्वारा जिनेन्द्र अर्थात् तीर्थङ्करहरूको पूजा गरौं।’ यसैकारण हामीले मूर्तिपूजा जैनीहरूबाट चलेको हो भनेका हौं।

विवेकसार—पृष्ठ २१ मा भनिएको छ—जिन मन्दिरमा मोह पस्दैन र जिन मन्दिर भवसागरबाट पार उतार्दछ। **विवेकसार** कै पृष्ठ ५१-५२ मा लेखेको छ—मूर्तिबाट मुक्ति हुन्छ र जिन मन्दिरमा जानाले सद्गुण आउँदछन्। जल-चन्दन आदिले तीर्थङ्करहरूको पूजा गर्ने व्यक्ति नरकबाट छुटेर स्वर्ग पुग्दछ। **विवेकसार** पृष्ठ ५५ मा यसो भनिएको छ—जिन मन्दिरमा ऋषभदेव आदिको मूर्तिलाई पूज्नाले धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको सिद्धि हुन्छ। **विवेकसार** पृष्ठ ६१ जिन मूर्तिहरूको पूजा गरेमा सब जगत्का क्लेश छुट्छन्।

समीक्षक—यिनका अविद्यायुक्त असम्भव कुरा त हेर! यस्तै किसिमले पाप आदि खराब कर्म छुट्ने, मोह नआउने, भवसागरबाट पार उत्रने, सद्गुण भित्रिने, नरकबाट छुटेर स्वर्ग पुगिने, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष प्राप्त हुने र सबै क्लेश छुट्ने भए सबै जैनीहरू सुखी भएर उनीहरूलाई सबै पदार्थहरूको सिद्धि किन प्राप्त हुँदैन?

यसै **विवेकसार** को पृष्ठ ३ मा लेखेको कि मूर्तिपूजाको स्थापना गर्नेहरूले आफ्नो र आफ्नो कुटुम्बको जीविका चलाएका हुन्। **विवेकसार** पृष्ठ २२५ मा ‘शिव, विष्णु आदिका मूर्तिहरूको पूजा गर्ने धेरै खराब काम र नरकका साधन हुन् भने के जैनीका मूर्ति पनि त्यस्तै होइनन्?’ हाम्रा मूर्ति त्यागी, शान्त र शुभमुद्रायुक्त छन्, त्यसैले असल हुन् र शिव आदिका मूर्ति त्यस्ता नहुनाले खराब हुन् भन्छन् भने यो सँग ‘तिम्रा मूर्ति त लाखौं रुपैयाँको मन्दिरमा रहन्छन् र चन्दन, केशर आदि चढाइन्छ भने ती त्यागी कसरी भए? अनि शिव आदिका मूर्ति त छहारीविना नै पनि रहन्छन्’ ती त्यागी किन होइनन्? शान्त भन्छौं भने जडपदार्थ सबै शान्त हुन्छन् भन्नुपर्दछ। वास्तवमा सबै मतको मूर्तिपूजा व्यर्थै हो।

प्रश्न—हाम्रा मूर्ति वस्त्र, आभूषण आदि धारण नगर्ने हुनाले ठीक हुन्।

उत्तर—सबैको अगाडि नांगा मूर्ति रहनु र राख्नु पशु जस्तै लीला हो।

प्रश्न—स्त्रीको चित्र या मूर्तिलाई देखनाले कामोत्पत्ति भए जस्तै साधु र योगीहरूको मूर्तिको दर्शनबाट शुभ गुण प्राप्त हुन्छन्।

उत्तर—दुङ्गाका मूर्तिलाई देखनाले शुभ परिणाम हुन्छ भन्ने कुरा मान्दछौं भने उसका जडत्व आदि गुण पनि तिमीमा आइलाग्ने छन्। जडबुद्धि भएपछि सर्वथा नष्ट हुने छौं। अर्को कुरा, अरू उत्तम विद्वान्हरूको संगत, सेवा छुट्नाले मूर्खता पनि बढ्नेछ। अनि एघारौं समुल्लासमा लेखिएका मूर्तिपूजा सम्बन्धी दोष दुङ्गा आदिका मूर्तिको पूजा गर्ने सबैलाई लाग्दछन्। यसकारण जैनीहरूले मूर्तिपूजाको कुरामा झूटो हल्ला मचाए जस्तै यिनका मन्त्रहरूमा पनि धेरै जसो असम्भव कुरा लेखिएको छ। रत्नसार भाग १ पृष्ठ १ मा यिनको यो मन्त्र छ—

नमो अरिहन्ताणं नमो सिद्धाणं नमो आयरियाणं नमो उवज्जायाणं नमो लोए सब्बसाहूणं एसो पञ्च नमुक्कारो सब्ब पावप्पणासणो मंगलाचरणं च सब्बेसिं पढमं हवइ मंगलम् ॥ १ ॥

यस मन्त्रको झूलो माहात्म्य बताइएको छ र यो सबै जैनीहरूको गुरुमन्त्र हो तन्त्र पुराण, भाट आदिका कथालाई पनि पराजित गर्ने किसिमको यसको माहात्म्य लेखिएको छ। **श्राद्धदिनकृत्य** पृष्ठ ३—**नमुक्कारं तउ पढे ॥ १ ॥ जउ कब्बं । मंताणमंतो परमो इमुत्ति । धयाणधेयं परमं इमुत्ति । तत्ताणतत्तं परमं पवित्तं । संसारसत्ताण-दुहाहयाणं ॥ १० ॥ ताणं अत्रं नो अत्थि जीवाणं भवसायरे । बुडुं ताणं इमं मूर्त्तं । नमुक्कारं सुपोययम् ॥ ११ ॥ कब्बं अणेगजम्मंतर-संचिआणं । दुहाणं सारीरि अयाणुसाणं । कत्तोय भव्वाण भविज्जनासो । न जावपत्तो नवकारमन्तो ॥ १२ ॥**

यो मन्त्र पवित्र र परममन्त्र हो। त्यो ध्यानको योग्यमा परम ध्येय हो। तत्त्वहरूमा परम तत्त्व हो। दुःखबाट पीडित संसारी जीवहरूको लागि नवकारमन्त्र समुद्रको पार उतार्ने दुङ्गा जस्तै हो ॥ १० ॥ यो नवकारमन्त्र दुङ्गा जस्तै हो। यसलाई छोड्नेहरू भवसागरमा डुब्दछन् र यसलाई ग्रहण गर्नेहरू दुःखबाट पार उत्रन्छन्। यस मन्त्र बाहेक जीवलाई दुःखदेखि परे राख्ने, सबै पापको नाशक, मुक्तिकारक अरू कोही छैन ॥ ११ ॥ अनेक भवान्तरमा उत्पन्न भएको शरीर र मन सम्बन्धी दुःखबाट भव्य जीवहरूलाई भवसागरबाट तार्ने यही मन्त्र हो। नवकार मन्त्र नपाएसम्म जीव भवसागरबाट तर्नसक्तैन ॥ १२ ॥ यो अर्थ सूत्रमा भनिएको छ। अग्नि प्रमुख अष्ट महाभयमा एउटा नवकार मन्त्र बाहेक अरू कोही सहायक हुँदैन। महारत्न वैडूर्य नामक मणि ग्रहण गरे झैं वा शत्रुभयमा अमोघशस्त्र ग्रहण गरे झैं श्रुतकेवलीलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ र नवकार मन्त्र सबै द्वादशांगीको रहस्य हो।

यस मन्त्रको अर्थ यो हो—(नमो अरिहन्ताण) सबै तीर्थङ्करहरूलाई नमस्कार । (नमो सिद्धाणं) जैनमतका सबै सिद्धहरूलाई नमस्कार । (नमो आयरियाणं) जैनमतका सबै आचार्यहरूलाई नमस्कार । (नमो उवज्झायाणं) जैनमतका सबै उपाध्याय=शिक्षकहरूलाई नमस्कार । (नमो लोए सव्वसाहूणं) यस लोकमा भए भरका सबै जैनमतका साधुहरूलाई नमस्कार छ । मन्त्रमा 'जैन' पद नभएतापनि जैनीहरूका अनेक ग्रन्थमा जैनमत बाहेक अरू कसैलाई नमस्कार छ । मन्त्रमा 'जैन' पद नभएतापनि जैनीहरूका अनेक ग्रन्थमा जैनमत बाहेक अरू कसैलाई नमस्कार पनि गर्न नहुने उल्लेखका कारण यो अर्थ ठीक छ ।

तत्त्वविवेक—पृष्ठ १६९ काठ, ढुङ्गालाई देव सम्झेर पूजा गर्ने मानिस राम्रा फल प्राप्त गर्दछ ।

समीक्षक—यसो हो भने सबैले दर्शन गरेर सुखरूप फल किन प्राप्त गर्दैनन् ?

रत्नसार भाग १ पृष्ठ १०—'पार्श्वनाथको मूर्तिको दर्शन गर्नाले पाप नष्ट हुन्छन् । **कल्पभाष्य** पृष्ठ ५१ मा लेखेको छ—सवालाख मन्दिरहरूको जीर्णोद्धार गरियो ।' इत्यादि मूर्ति पूजाविषयक यिनीहरूको धेरै लेख प्राप्त हुन्छ । यसैबाट मूर्तिपूजाको मूलकारण जैनमत हो भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

अब यी जैनीहरूका साधुका लीला त हेरौं—

विवेकसार, पृष्ठ २२८—'जैनमतको एउटा साधुले कोशकेश्यासँग संभोग गरेर पछि त्यागी भई स्वर्ग गयो ।' पृष्ठ १०१, १०६, १०७—'अर्णकमुनि चरित्रभ्रष्ट भएर वर्षौं सम्म दत्त साहुको घरमा विषयभोग गरेर पछि देवलोक गयो । श्रीकृष्णको पुत्र ढंढण मुनिलाई स्यालले उठाएर लग्यो, पछि ऊ देवता भयो ।' पृष्ठ १५६—'जैनमतको साधु लिङ्गधारी अर्थात् भेषधारीमात्र भएपनि श्रावकहरूले त्यसको सत्कार गर्नुपर्दछ । शुद्धचरित्र भएको भएपनि, अशुद्ध चरित्रको भए पनि सबै साधु पूजनीय हुन्छन् ।' पृष्ठ १६८—'जैनमतको साधु चरित्रहीन भएपनि अरू मतका साधुभन्दा श्रेष्ठ हुन्छ ।' पृष्ठ १७१—'श्रावकहरूले जैनमतका साधुलाई चरित्रहीन, भ्रष्टाचारी देखेपनि उनको सेवा गर्नुपर्दछ ।' पृष्ठ २१६—'एउटा चोरले पाँच मुट्टी आफ्ना रौं उखेलेर चारित्र ग्रहण गर्यो, ठूलो कष्ट सह्यो र पश्चात्ताप गर्यो । छैठौं महीनामा ज्ञानमात्र पाएर सिद्ध भयो ।'

समीक्षक—अब यिनका साधु र गृहस्थका लीला त हेर । यिनको मतमा धेरै कुकर्म गर्ने साधुको पनि सद्गति भयो । अनि **विवेकसार** पृष्ठ १०६ मा 'श्रीकृष्ण तेस्रो नरकमा गयो' भनिएको छ । पृष्ठ १४५ मा 'धन्वन्तरि नरकमा गयो ।' पृष्ठ ४८—जोगी, जंगम, काजी, मुल्ला आदि कतिका व्यक्ति तप, कष्ट गरेर पनि अज्ञानका कारण कुगति पाउँछन् । **रत्नसार** भाग १ पृष्ठ १७१ मा लेखिएको छ—नव वासुदेव अर्थात् त्रिपृष्ठ वासुदेव, द्विपृष्ठ वासुदेव, स्वयंभू वासुदेव, पुरुषोत्तम वासुदेव, सिंहपुरुष वासुदेव, पुरुषपुण्डरीक वासुदेव, दत्तवासुदेव, लक्ष्मण वासुदेव र श्रीकृष्ण वासुदेव यी सबै एघारौं, बाह्रौं, चौधौं, पन्ध्रौं, अठारौं, बीसौं र बाईसौं तीर्थङ्करका समयमा नरक गए । 'अनि नौ प्रतिवासुदेव=विष्णुका प्रतिद्वन्द्वी=विष्णुबाट मारिएका या मार्न लगाइएका अर्थात् अश्वग्रीव प्रतिवासुदेव, तारक प्रतिवासुदेव, मोदक प्रतिवासुदेव, यी पनि सबै नरक गए ।' अनि कल्पभाष्यमा लेखेको छ—'ऋषभदेव देखि महावीरसम्म सबै २४ तीर्थङ्करले मोक्ष प्राप्त गरे ।'

समीक्षक—कुनै पनि बुद्धिमान् व्यक्तिले विचारणीय कुरा के छ भने यिनका सबै जैनमतावलम्बी साधु, गृहस्थ र तीर्थकरले धेरैजसो वेश्यागामी, परस्त्रीगामी, चोर आदि भएर पनि स्वर्ग र मुक्ति प्राप्त गरे रे । अनि श्रीकृष्ण आदि महान् धार्मिक महात्मा सबै नरक गए रे । यो कति गलत कुरा हो ? वास्तवमा विचार गरेर हेर्ने हो भने कुनै पनि सत्पुरुषले जैनीहरूको संगत गर्नु वा उनलाई हेर्नु पनि गलत हो । किनकि यिनको संगत गर्नेका हृदयमा यस्तै झूठा-मूठा कुरा स्थित हुनेछन् । किनकि यी महाजिद्दी, दुराग्रही मानिसको संगतबाट बुराइ=खराब कुरा बाहेक केही पनि हात पर्नेछैन । हँ, जैनीहरूमा जो कोही उत्तम व्यक्ति छ भने त्यो यस असार जैनमतमा कहिल्यै रहनेछैन, त्यस्तासँग सत्संग आदि गर्नमा केही पनि दोष छैन ।

विवेकसार पृष्ठ ५५ मा 'गङ्गा आदि तीर्थ र काशी आदि क्षेत्रको सेवन गर्नाले केही पनि परमार्थ सिद्ध हुँदैन' भनिएको छ भने रत्नसार भाग १ पृष्ठ २९ मा आफ्ना 'गिरनार पालीटाणा र आबू आदि तीर्थ र क्षेत्र मुक्तिसम्म पनि दिने हुन्' भन्ने कुरा लेखेको छ ।

समीक्षक—यहाँ विचारणीय कुरा के छ भने शैव, वैष्णव आदिका तीर्थ र क्षेत्र, जल स्थल जडरूप भएजस्तै जैनीहरूका पनि हुन् । यिनमा एउटाको निन्दा र अर्कोको स्तुति गर्नु मूर्खताको काम हो ।

जैनहरूको मुक्तिको वर्णन

रत्नसार भाग १ पृष्ठ २३—महावीर तीर्थकर गौतमजीसँग भन्दछन् कि ऊर्ध्वलोकमा एउटा सिद्धशिला भन्ने ठाउँ छ। त्यो स्वर्गपुरीभन्दा माथि पैतालीस लाख योजन लामो र त्यतिनै खोक्रो तथा आठ योजन मोटो छ। मोतीको सेतो हार वा गाईको दूधभन्दा पनि उज्यालो छ। सुनजस्तै प्रकाशमान र स्फटिकभन्दा पनि निर्मल छ। त्यो सिद्धशिला चौधौँ लोकको टुप्पोमा छ र त्यस सिद्धशिलामाथि शिवपुरधाम र त्यसमा पनि मुक्तपुरुष भित्र रहन्छन्। त्यहाँ जन्म-मरण आदि कुनै दोष हुँदैन र त्यहाँ सबै आनन्द मनाइरहन्छन्। फेरि जन्म-मरणमा पर्दैनन्, सबै कर्म देखि छुट्छन्। यो जैनीहरूको मुक्ति हो।

समीक्षक—विचारणीय कुरा के छ भने अरू मतमा पुराणीहरूको वैकुण्ठ, कैलाश, गोलोक, श्रीपुर आदि, ईसाईहरूको चौथो आकाशमा, मुसलमानहरूको सातौँ आकाशमा मुक्तिको ठाउँ बताएजस्तै जैनीहरूको सिद्धशिला र शिवपुर पनि हो। किनकि भूगोलमा हामीभन्दा तल बस्नेहरूको अपेक्षाले जैनीहरूले अग्लो मानेको ठाउँ तल्लो ठहर्दछ। अग्लो-होचो व्यवस्थित पदार्थ होइन। आर्यावर्तमा बस्ने जैनीहरूले माथिल्लो मानेको ठाउँलाई नै अमेरिकावासी तल्लो मान्दछन् र आर्यावर्तवासीले तल्लो मानेकोलाई अमेरिकावासी माथिल्लो मान्दछन्। त्यो शिला पैतालीस लाखको दोब्बर नब्बे लाख योजन नै भएको भए पनि ती मुक्त र बन्धनमै छन्। किनकि त्यस शिला वा शिवपुरबाट बाहिर निकलनाले तिनको मुक्ति छुट्छो हो। अनि सधैं त्यसमा रहने इच्छाको प्रीति र त्यसबाट बाहिर जाने अनिच्छारूपी अप्रीति पनि रहँदो हो? अटकाव, प्रीति र अप्रीति एको ठाउँलाई कसरी मुक्ति भन्न सकिन्छ र? मुक्ति त नवौँ समुल्लासमा बताए अनुसार नै मात्र उचित हुन्छ। अनि यो जैनीहरूको मुक्ति पनि एक किसिमको बन्धन हो। मुक्तिको बारेमा यी जैनी पनि भ्रममा परेका छन्। यो कुरा सत्य हो कि वेदको यथार्थ अर्थबोध बेगर मुक्तिको स्वरूपलाई कहिल्यै जान्न सकिँदैन।

अब यिनका अरूपनि केही असम्भव कुरा सुन—

विवेकसार, पृष्ठ ७८—‘महावीरको जन्म समयमा उनलाई १ करोड साठी लाख कलशद्वारा स्नान गराइयो।’ पृष्ठ १३६—‘दशार्ण राजा महावीरको दर्शन गर्न गयो। त्यहाँ उसले केही घमण्ड गर्यो। उसको घमण्डको निवारणका लागि १६,७७,७२,१६,००० इन्द्रका स्वरूप

र १३,३७,०५,७२,८०,००,००,००० इन्द्राणी त्यहाँ आएगा थिए। यो देखेर राजा आश्चर्यचकित भयो।’

समीक्षक—अब विचार गर्नुपर्दछ कि यतिका इन्द्र र इन्द्राणीलाई उभिनका निम्ति यस्ता-यस्ता कतिका भूमण्डल चाहिने छन्?

श्राद्धदानकृत्य, आत्मनिन्दाभावना पृष्ठ ३१ मा लेखेको छ— ‘कुवा, पोखरी र ताल बनाउनु, बनाउन लगाउनु हुँदैन।’

समीक्षक—सबै मानिस जैनमतमा लागेर कसैले पनि कुवा, पोखरी, ताल आदि न बनाएमा वा बनाउन नलगाएमा सबैजना पानी कहाँबाट पिउनेछन्?

प्रश्न—पोखरी आदि बनाउँदा त्यसमा जीवपर्दछन्, मर्दछन्। त्यसबाट बनाउन लगाउनेलाई पाप लाग्दछ। यसकारण हामी जैनीहरू यस कामलाई गर्दैनौं।

उत्तर—सिद्ध बुद्धि नष्ट किन भयो हँ? किनकि क्षुद्र जीव मर्नाले पाप सम्भोजस्तै ठूला-ठूला गाई आदि पशु र मनुष्य आदि प्राणीहरूले पानी पिउने आदिबाट हुने ठूलो पुण्यलाई किन सम्झिँदैनौं?

तत्त्वविवेक, पृष्ठ १९६—‘एउटा नगरीमा नन्दमणिकार नामक साहुजीले पोखरी बनाउन लगायो। त्यसबाट धर्मभ्रष्ट भएर उसलाई सोह महारोग भए। मरेपछि त्यसै पोखरीमा भ्यागुता बन्यो। महावीरको दर्शनबाट उसलागी जातिस्मरण भयो।’ महावीर भन्दछन्—‘म आएको कुरा सुनेर ऊ पूर्वजन्मको धर्माचार्य जानेर वन्दनात गर्न आउन थाल्यो। बाटोमा श्रेणिकका घोडाको टापले किचिएर मरेर शुभध्यानको योगबाट दर्दुरांक नामक महर्द्धिक देवता भयो। अवधि ज्ञानबाट म यहाँ आएको जानेर वन्दनापूर्वक ऋद्धि देखाएर गयो।’

समीक्षक—यस्ता विद्याविरुद्ध असम्भव मिथ्या कुरा भन्ने महावीरलाई सर्वोत्तम मान्नु महाभ्रान्तिको कुरा हो।

श्राद्धदिनकृत्य—पृष्ठ ३६ मा ‘मृतक वस्त्र साधुले लिनु’ भन्ने लेखेको छ।

समीक्षक—हेर, यिनका साधु पनि महाब्राह्मण जस्तै भए। मुर्दाका लुगा त साधुले लिने, तर त्यस मुर्दाका आभूषण=गहना कसले लिने नि? बहुमूल्य हुनाले घरमै राख्दा हौं, अनि आफू चाहिँ के भयो त?

रत्नसार—भाग १ पृष्ठ १०५—‘अन्नलाई भुट्ने, कुट्ने, पिच्ने, पकाउने आदि गर्नाले पाप लाग्दछ।’

समीक्षक—अब यिनको विद्याहीनता त हेर। आखिर यी काम न

गरिएमा मनुष्य आदि प्राणी कसरी बाँचेछन्? अनि जैनीहरू पनि त पीडित भएर मर्ने नै छन्।

रत्नसार, भाग १ पृष्ठ १०४—‘बगैंचा लगाउँनाले मालीलाई एक लाख पाप लाग्दछ।’

समीक्षक—मालीलाई एक लाख पाप लाग्दछ भने पत्र, फल, फूल र छाया आदिबाट अनेकौं जीव आनन्दित हुने हुँदा करोडौं गुना पुण्य पनि हुन्छ नै। यस कुरा प्रति केही ध्यान दिएनन्। यो कति अन्धेरको कुरा हो?

तत्त्वविवेक—पृष्ठ २०२—‘एक दिन लब्धि साधु झक्किएर वेश्याको घरमा पुग्यो र धर्मपूर्वक भिक्षा माँग्यो। वेश्याले ‘यहाँ धर्मको होइन अर्थको काम छ’ भनी। अनि त्यस लब्धि साधुले त्यसको घरमा साँढे बाह्र लाख अशर्फीको वर्षा गरिदियो।

समीक्षक—बुद्धि नष्ट भएको मानिस बाहेक यस कुरालाई अरू कसले सत्य मान्नेछ र?

रत्नसार—भाग १, पृष्ठ ६७ मा लेखेको छ—‘एउटा ढुङ्गाको मूर्ति घोडामा चढेको छ। त्यसको स्मरण जहाँ गरे पनि उपस्थित भएर रक्षा गर्दछ।’

समीक्षक—भन त जैनी जी! हिजोआज तिमीकहाँ चोरी, डाका आदि र शत्रुबाट भय त भैहाल्दछ। अनि तिमी त्यसकै स्मरण गरेर आफ्नो रक्षा किन गराउँदैनौ? जताततै प्रहरी आदि राजकीय टाउको मरि-मरि किन भट्किरहन्छौ?

अब यिनका साधुका लक्षण—

सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्द्धनाः।

श्वेताम्बराः क्षमाशीला निःसङ्गा जैनसाधवः ॥ १ ॥

लुञ्जिता पिच्छिकाहस्ताः पाणिपाताः दिगम्बरः।

ऊर्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥ २ ॥

भुङ्क्ते न केवली न स्त्रीमोक्षमेति दिगम्बरः।

प्राहुरेषमयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सह ॥ ३ ॥

जिन दत्तसूरिले यी श्लोकबाट जैनसाधुहरूका लक्षणार्थ बताएका छन्। सहजोहरण=चामर राख्नु, भिक्षा माँगेर खानु, टाउकोका कपाल लुछेर सक्नु, सेतो वस्त्र धारण गर्नु, क्षमायुक्त हुनु, कसैको संगत नगर्नु, यस्ता लक्षणयुक्त ‘जती’ भनिने जैनीहरूका श्वेताम्बर हुन्छन्। अर्का दिगम्बर अर्थात् वस्त्र धारण नगर्ने, टाउकोका कपाल लुछेर सक्ने,

पिच्छिका=उनका रौंको एउटा कुच्चो च्यापि राख्ने, कसैले भिक्षा दिएमा हातैमा थापेर खाने, यी दोस्रा किसिमका दिगम्बर साधु हुन्छन्। अनि भिक्षा दिने गृहस्थले भोजन गरिसकेपछि भोजन गर्ने जिनर्षि अर्थात् तेस्रा किसिमका साधु हुन्छन्। दिगम्बरको श्वेताम्बरसँगको फरक यति छ कि दिगम्बरहरू स्त्रीको संसर्ग गर्दैनन् भने श्वेताम्बर चाहिं गर्दछन्। इत्यादि कुराबाट मोक्ष प्राप्त गर्दछन्। यो यिनका साधुहरूको भेद हो। यसैले जैनीहरूको कपाल लुछाइ सर्वत्र प्रसिद्ध छ र पाँच मुट्टी लुछ्ने आदि पनि बताइएको छ। विवेकसार भा० पृष्ठ २१६ मा लेखेको छ—‘पाँच मुट्टी लुछेर चारित्र ग्रहण गर्यो। अर्थात् टाउकोका पाँच मुट्टी कपाल उखेलेर साधु भयो। कल्पसूत्रभाष्य पृष्ठ १०८—‘कपाल लुछ्नुपर्दछ, गाईका रौं जस्तै राख्नुपर्दछ।’

समीक्षक—अब भन त जैनीहरू, तिमीहरूको दया धर्म कता गयो? आफ्नै हातले लुछे पनि, उसको गुरु वा अरू कसैले लुछिदिए पनि केही हिंसा होइन? त्यस लुझाउने विचरा जीवलाई कति ठूलो कष्ट हुँदो हो? जीवलाई कष्ट दिनु नै हिंसा भनिन्छ।

विवेकसार पृष्ठ ७-८ संवत् १६३३ सालमा श्वेताम्बरहरूबाट ‘ढूँढिया’ र ‘ढूँढियाहरूबाट तेहपन्थी आदि ढोंगी निकलेगा हुन्। ढूँढियाहरू ढुङ्गा आदिका मूर्तिलाई मान्दैनन् र उनीहरू भोजन र स्नानको समय बाहेक सधैं मुखमा पट्टी बाँधेका हुन्छन्। अनि ‘जती’ आदि पनि पुस्तक बाँच्ताबखत बाहेक अरू समयमा मुखतमा पट्टी बाँध्दैनन्।

प्रश्न—मुखमा पट्टी अवश्य बाँध्नुपर्दछ, किनकि ‘वायुकाय’ अर्थात् वायुमा रहने सूक्ष्म शरीरधारी जीव मुखको बाफको गर्मीले मर्दछन् र त्यसको पाप मुखमा पट्टी नबाँध्नेलाई लाग्दछ। यसै कारण हामीहरू मुखमा पट्टी बाँध्नुलाई ठीक ठान्दछौं।

उत्तर—यो कुरा विद्या र प्रत्यक्ष आदि प्रमाण आदि अनुसार अनुपयुक्त छ, किनकि जीव अजर अमर हुनाले मुखको बाफले कहिल्यै मर्न सक्तैनन्। यिनलाई तिमी पनि अजर जीव अजर अमर मान्दछौं।

प्रश्न—जीव त मर्दैनन् तर मुखको तातो बाफले तिनलाई कष्ट हुन्छ, त्यस कष्ट दिनेलाई पाप लाग्दछ। यसैकारण मुखमा पट्टी बाँध्नु राम्रो हो।

उत्तर—तिम्रो यो कुरा पनि सर्वथा असम्भव हो। किनकि पीडा नदिई कुनै पनि जीवको कति पनि निर्वाह हुनसक्तैन। तिम्रो मतमा मुखको बाफबाट जीवलाई कष्ट हुन्छ भने हिँड्दुल, बस-उट् गर्दा,

हात उठाउँदा र आँखा झिम्क्याउने आदि गर्दा पनि अवश्य कष्ट हुँदो हो। यसकारण तिमी पनि जीवहरूलाई पीडा पुर्याउनबाट अलग्गिन सक्तैनौ।

प्रश्न—हँ, सकभर जीवको रक्षा गर्नुपर्दछ। अनि हामीले बचाउने नसकेको ठाउँमा त हामी अशक्त छौं, किनकि वायु आदि सबै पदार्थमा जीव भरिएका छन्। हामीले मुखमा पट्टी नबाँधेको भए धेरै जीव मर्ने थिए, कपडा बाधनाले थोरै मर्दछन्।

उत्तर—कपडा बाँधनाले जीवलाई झन् बढी दुःख पुग्ने हुँदा तिम्रो यो कथन पनि युक्तिशून्य छ। कसैले मुखमा कपडा बाँध्दा उसको मुखको वायु रोकिएर तल या छेउ र मौन समयमा नाकबाट जम्मा भएर तेजी ाक साथ निस्कन्छन् त्यसबाट तिम्रै मत अनुसार बढी गर्मी भएर जैनहरूलाई विशेष पीडा हुँदो हो। हेर, कुनै घर वा कोठाका सबै ढोका-झ्याल बन्द गरिएमा वा पर्दा हालिएमा त्यसमा विशेष उष्णता वा गर्मी हुने र खुल्ला राखनाले त्यति नहुने जस्तै मुखमा कपडा बाँधनाले उष्मता बढी र खुल्ला राख्दा कम हुनाले तिमी आफ्नै मतानुसार जीवहरूलाई बढी दुःखदायकत हौ। अनि मुख बन्द गरिंदा वायु रोकिएर जम्मा भएर नाकका प्वालबाट वेगका साथ निस्कदा जीवलाई बढी धक्का र पीडा पुर्याउँदछौं।

हेर, कुनै मानिसले मुखले आगो फुकेमा र अर्कोले ढुङ्ग्रीले फुकेमा मुखको वायु फैलिनाले कम बल र ढुङ्ग्रीको वायु जम्मा हुनाले बढी बल आगोमा लाग्दछ। त्यस्तै मुखमा पट्टी बाँधेर वायुलाई रोक्नाले नाकबाट बढी वेगका साथ निस्कर जीवलाई बढी दुःख दिन्छ। यसरी मुखमा पट्टी बाँध्नेहरूभन्दा नबाँध्नेहरू धर्मात्मा हुन्। अनि मुखमा पट्टी बाँधनाले अक्षरहरूको यथायोग्य स्थान, प्रयत्नका साथ उच्चारण पनि हुँदैन। अनुनासिक रहित अक्षरलाई अनुनासिक सहित बोल्नाले तिमीलाई दोष लाग्दछ।

अर्को कुरा, शरीर मित्र दुर्गन्ध भरिएको हुन्छ। शरीरबाट जति पनि वायु निस्कन्छ त्यो प्रत्यक्ष नै दुर्गन्धयुक्त हुन्छ। त्यसलाई रोक्नाले दुर्गन्ध पनि धेरै बढ्ने हुँदा मुखमा पट्टी बाँधनाले दुर्गन्ध पनि धेरै बढ्दछ। बन्द शौचालय बढी दुर्गन्धित र खुल्ला कम दुर्गन्धित भए जस्तै मुखमा पट्टी बाँधनाले, दाँत नमाइनाले, मुख नधुनाले, न नुहाउनाले र लुगा नधुनाले तिम्रा शरीरबाट बढी दुर्गन्ध उत्पन्न भएर संसारमा धेरै रोग बढेर तिम्रा शरीरले जीवलाई कष्ट पुर्याए जत्तिकै बढी पाप तिमीलाई

लाग्दछ। मेला आदिमा बढी दुर्गन्ध हुनाले विसूचिका=हैजा आदि धेरै किसिमका रोग उत्पन्न भएर जीवलाई दुःखदायक हुन्छन् र थोरै दुर्गन्ध हुनाले रोग पनि थोरै भएर जीवलाई धेरै दुःख पुग्दैन। यसरी तिमी बढी दुर्गन्ध बढाउनमा बढी अपराधी र मुखमा पट्टी नबाँध्ने, दाँत माइने, मुख धुने, स्नान गर्ने स्थान, वस्त्र आदिलाई शुद्ध राख्नेहरू तिमीभन्दा धेरै ठीक छन्।

अन्त्यजका दुर्गन्धको सम्पर्क देखि छुट्टै बस्नेहरू धेरै ठीक भए जस्तै र अन्त्यजका दुर्गन्धको सम्पर्कबाट बुद्धि निर्मल नहुने भए जस्तै तिम्रो र तिम्रा संगीहरूको बुद्धि बढ्दैन। बढी रोग र कम बुद्धि निर्मल नहुने भए जस्तै तिम्रो र तिम्रा संगीहरूको बुद्धि बढ्दैन। बढी रोग र कम बुद्धि हुँदा धर्माऽनुष्ठानमा बाधा पुग्ने भए जस्तै तिम्रो र तिम्रा संगीहरूको व्यवहार पनि दुर्गन्धयुक्त हुँदो हो।

प्रश्न—बन्द कोठा वा घरमा बालेको आगोको ज्वालाले बाहिर निस्केर बाहिरका जीवलाई दुःख पुर्याउन नसकेजस्तै हामी मुखमा पट्टी बाँधेर वायुलाई रोकेर बाहिरका जीवलाई थोरै दुःख पुग्न दिन्छौं। मुखमा पट्टी बाँधनाले बाहिरको वायुका जीवलाई पीडा पुग्दैन अनि अगाडि आगो बाल्दा त्यसलाई कोल्टो पार्नाले कम लाग्दछ र वायुका जीव शरीरधारी हुनाले उनलाई पीडा अवश्य पुग्दछ।

उत्तर—यो तिम्रो अल्लारेपनको कुरा हो। पहिलो कुरा त हेर, कतै प्वाल र भित्रको वायुको सम्पर्क बाहिरको वायुसँग नभएमा त्यहाँ आगो बल्लैसक्तैन। यस कुरालाई प्रत्यक्ष हेर्न चाहेमा कुनै फानूस=एउटा खास किसिमको पानसमा दियो बालेर सबै प्वाल बन्द गरेर हेर—दियो तत्काल निभ्ने छ। पृथ्वीमा बस्ने मनुष्य आदि प्राणी बाहिरको वायुको सम्पर्क बिना बाँच्न नसक्ने भएजस्तै आगो पनि बल्लै सक्तैन। एक तर्फबाट आगोको वेगलाई रोकिएमा अर्कातर्फ अझ बढी वेगका साथ निस्कनेछ। अनि हातले चेकनाले मुखमा कम आँच लाग्दछ तर त्यो आँच हातमा लागिरहेको हुन्छ। यसकारण तिम्रो कुरा ठीक होइन।

प्रश्न—यो सबैले जान्ने कुरा हो कि कुनै टूलाबडा मानिससँग साना व्यक्तिले कानमा वा नजिकिएर कुरा गर्दा मुखबाट थूक उडेर वा दुर्गन्ध उसलाई नलागोस् भन्नका निमित्त मुखमा पल्ला=पर्दा वा हाथ लगाउँदछ। अनि पुस्तक बाँच्ना त थूक अवश्य निस्केर पुस्तकमा परेर जुठो भएर अवश्य बिग्रन्छ। यसकारण मुखमा पट्टी बाँध्नु राम्रो हो।

उत्तर—यसबाट 'जीवको रक्षाका लागि मुखमा पट्टी बाँध्नु व्यर्थ

हो' भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ। अनि कुनै ठूला-ठालुसँग कुरा गर्दा भने त्यस गुप्त कुरालाई अरू कसैले सुन्न नपाओस् भन्ने कारणले मुखमा हात वा पल्ला=पर्दा राख्छ। किनकि कसैले प्रसिद्ध=खुल्ला कुरा गर्दा कोही पनि मुखमा हात वा पल्ला राख्दैन। यसबाट 'यो कुरा गुप्त कुराको लागि गरिन्छ' भन्ने बुझिन्छ। दाँत माइने आदि नगर्नाले तिम्रा मुख आदि अवयवबाट अत्यन्त दुर्गन्ध निस्कन्छ। अनि तिमी कसैको नजिक वा कोही तिम्रो नजिक बस्ता दुर्गन्ध बाहेक अरू के चाहिँ आउँदो हो र? इत्यादि। मुखनिर हात वा पल्ला राख्ने प्रयोजन अरू धेरै छन्। जस्तै धेरै मानिस अगाडि गोप्य कुरा गर्दा हात वा पल्ला नगरेमा अरू तर्फ वायु फैलिनाले कुरा पनि फैलिने छ। ती दुबैले एकान्त ठाउँमा कुरा गर्दा त्याहाँ तेस्रो कोही कुरा सुन्ने नभएको कारणले नै हात वा पल्ला राख्दैनन्। ठूला-बडा माथि थूक नपरोस भनेर चाहिँ यसो गरिने हो भने के साना व्यक्ति माथि चाहिँ थूक पर्न दिनुपर्दछ? अनि थूकबाट त बच्न पनि सकिँदैन। किनकि हामीले टाढा रहेर कुरा गरे पनि हाम्रो तर्फबाट अर्को व्यक्ति बसेको तर्फ हावा चलिरहेको छ भने त्यस वायुसँग थूकसूक्ष्म भएर त्यसका त्रसरेणु त्यसमाथि अवश्य पर्नेछन्, त्यसको दोषगणना गर्नु अविद्या वा मूर्खताको कुरा हो। अर्को कुरा, मुखको गर्मीले जीव मर्ने वा उनलाई कष्ट पुग्ने भए वैशाख वा जेठ महीनामा सूर्यको पनि ती जीव मर्न सक्नेछन् भने मुखको थोपै गर्मीले मर्ने त कुरै भएन। यसकारण तिम्रो यो सिद्धान्त झूटो हो। अनि तिम्रा तीर्थकर पनि पूर्ण विद्वान् भएका भए यस्ता व्यर्थ कुरा गर्नु भएनन्। हेर, जुन जीवको व्यवहार सबै अवयवहरूसँग विद्यमान हुन्छ त्यसैले दुःख, कष्ट वा पीडा हुन्छ। यसमा प्रमाण—

पञ्चावयवयोगात्सुखसंवित्तिः ॥

—यो सांख्यशास्त्रको सूत्र (५।२७) हो।

पाँचै इन्द्रियहरूको सम्बन्ध पाँचै विषयहरूसँग भएपछि मात्र जीवलाई सुख वा दुःखको प्राप्ति हुन्छ। जस्तै बहिरोलोलाई गाली गर्नाले, अन्धाको अगाडिबाट रूप वा सर्प, बाघ आदि भयदायक जीव हिँड्नाले, छाला मरेकोले छुनाले, पिनास रोग लागेकालाई गन्धाको र जिब्रो लाटिएकोलाई रसको केही पनि थाहा वा जानकारी अथवा प्रतीति हुन सक्तैन, यसैगरी ती जीवहरूको पनि व्यवस्था हुन्छ।

हेर, मानिसको जीव सुषुप्ति दशमा रहँदा उसलाई सुख वा दुःखको केही पनि प्राप्ति हुँदैन किनकि ऊ शरीर भित्र त छ तर बाहिरी

अवयवहरूसँग त्यसबखत उसको सम्बन्ध नरहनाले सुख-दुःखको प्राप्ति गर्न सक्तैन। अनि वैद्य वा हिजोआजका डाक्टरले नशालु चीज खुवाएर वा सुँघाएर रोगी व्यक्तिका शरीरका अवयवलाई काट्ता वा चीर्दा त्यसबखत जसरी त्यसलाई केही पनि दुःखको प्रतीति हुँदैन त्यस्तै वायुका अथवा अरू स्थावर शरीर भएका जीवहरूलाई सुख वा दुःख कहिल्यै प्राप्त हुन सक्तैन। मूर्च्छित प्राणीलाई सुख दुःखको प्राप्ति नभए जस्तै ती वायुकाय आदिका जीव पनि अत्यन्त मूर्च्छित हुनाले ती सुख दुःख प्राप्त गर्न सक्तैनन्। त्यसो हुँदा यिनलाई पीडा वा कष्टबाट कुरा कसरी सिद्ध हुनसक्तछ? तिनलाई सुख दुःख प्राप्त हुने कुरा प्रत्यक्ष नै असिद्ध छ भने यहाँ अनुमान आदि कसरी घटित हुनसक्तछन् र?

प्रश्न—ती जीव हुन् भने तिनलाई सुख दुःख किन नहुँदो हो र?

उत्तर—सुन सोझा बन्धुहरू! तिमी सुषुप्ति=निदाएको अवस्थामा हुँदा तिम्रीलाई सुख दुःख किन प्राप्त हुँदैनन्? सुख दुःखको प्राप्तिको हेतु नै सम्बन्ध हो। अहिल्यै हामीले यो कुरा भनिसक्यौं कि नशा सुँघाएर डाक्टरहरू अङ्गहरूलाई चीरने, च्यात्ने वा काट्ने गर्दछन्। तिनीहरूलाई दुःख प्रतीत नभए जस्तै अति मूर्च्छित जीवहरूलाई सुख दुःख कसरी प्राप्त हुनेछन् र? किनकि त्यहाँ प्राप्ति हुने कुनै साधन छैन।

प्रश्न—हेर, निलोति=हरिया साग-पात र कन्दमूललाई हामी खाँदौं। किनकि निलोतिमा धेरै र कन्दमूलमा त अनन्त जीव छन्। हामीले तो वस्तु खाएमा ती जीवलाई मारनाले र दुःख दिनाले हामीहरू पापी हुनेछौं।

उत्तर—यो तिम्रो ठूलो अविद्याको कुरा हो। हरियो साग खानाले जीव मर्ने वा उनलाई पीडा पुग्ने कुरा तिम्रीलाई प्रत्यक्ष देखिदैन भने तिम्री यो कुरा कसरी मान्दछौं? देखिन्छ भने हामीलाई पनि देखाऊ। तिम्री कहिल्यै प्रत्यक्ष देख्न वा हामीलाई देखाउन सक्नेछैनौं। प्रत्यक्ष नभएपछि अनुमान, उपमान र शब्द प्रमाण घटित हुन सक्तैनन्। अनि हामीले माथि दिएको उत्तर यस कुराको पनि उत्तर हो, किनकि अत्यन्त अन्धकार, महासुषुप्ति र महानशामा जीवहरूलाई सुख दुःख प्राप्त हुने कुरा मान्नु यस्ता युक्ति बनाउने र विद्याविरुद्ध उपदेश गर्ने तिम्रा तीर्थकरहरूको पनि भूल प्रतीत हुन्छ। जब घरको अन्त=छेउटुङ्गो छ भने त्यसमा बस्ने अनन्त कसरी हुन सक्तछन्? हामी कन्दमूलको

अन्त देख्छौं भने त्यसमा बस्ने जीवको अन्त किन छैन ? यसकारण यो तिम्रो ठूलो भ्रमको कुरा हो ।

प्रश्न—हेर, तिमीहरू पानी नतताई काँचो पानी पिउँछौ, त्यो ठूलो पाप गर्दछौ । जसरी हामी तातो पानी पिउँछौं त्यस्तै तिमीहरू पनि पिउने गर ।

उत्तर—तिम्रो यो कुरा पनि भ्रमजालकै हो । किनकि तिमीले पानी तताउँदा पानीका सबै जीव मर्दाहुन् र उनको शरीर पानीमै मिसिएर त्यो पानी सूपको अर्क जस्तै हुँदो हो । अनि त सम्झ तिमी ती जीवका शरीरको 'तेजाब' नै पिउँछौ । यसकारण तिमी ठूला पापी हौ भने चिसो पानी पिउनेहरू त्यसता होइनन्, किनकि चिसो पानी पिउनेहरू त्यस्ता होइनन्, किनकि चिसो पानी पिउँनाने पेटमा गएर केही गर्मी पाएपछि ती जीव श्वासँग बाहिर निस्कनेछन् । वास्तवमा त पूर्वोक्त रीतिले जलकाय जीवलाई सुख दुःख प्राप्त हुनसक्ने, अतः यसमा कसैलाई पनि पाप लाग्दैन ।

प्रश्न—जाठराग्निबाट गर्मी पाएर जीव बाहिर निस्केजस्तै पानी तताउँदा गर्मी पाएर किन निस्कनेछैनन् र ?

उत्तर—हँ, निस्कन त निस्कन्थे तर तिमी मुखको वायुको गर्मीले त जीव मर्दछन् भन्ने मान्दछौ भने पानी तताउँनाले तिम्रो विचार अनुसार जीव मर्नेछन् ? अथवा बढी कष्ट पाएर निस्कनेछन् ? अनि उनका शरीर त्यस पानीमा घुलमिल भएर यसबाट तिमी बडी पापी हुनेछौ वा छैनौ ?

प्रश्न—हामी न त आफ्नै हातले पानी तताउँछौं न कुनै गृहस्थलाई पानी तताउने आज्ञा दिन्छौं । यसकारण हामीलाई पाप लाग्दैन ।

उत्तर—तिमीले तातो पानी नै लिने, पिउने नगरेका भए गृहस्थले किन पो तताउने थिए र ? यसकारण त्यस पापका भागी तिमी नै हौ, अझ बढी पापी हौ किनकि तिमीले कुनै एउटा गृहस्थलाई पानी तताउन भनेका भए एकै ठाउँमा तात्थ्यो । तर गृहस्थहरू 'नजाने साधुजी कसका घरमा आउनेछन्' भन्ने भ्रममा रहने हुनाले प्रत्येक गृहस्थ आ-आफ्ना घरमा पानी तताएर राख्छन् । यस पापका भागी मुख्य रूपमा तिमी नै हौ ।

अर्को कुरा, काठ र आगो बल्ने बाल्ने गर्नाले पनि माथि लेखे अनुसार भान्छा, खेती र व्यापार आदिमा बढी पापी र नरकगामी हुन्छौ । अनि तिमी पानी तताउनका मुख्य कारण हुनाले र तातो पानी

पिउने तथा चिसो नपिउने उपदेश गर्नाले पनि तिमी नै मुख्य पापका भागी हौ, साथै तिम्रो उपदेशलाई मानेर यस्ता काम कुरा गर्नेहरू पनि पापी हुन् ।

अब 'तिमी ठूलो अविद्यामा छौ वा छैनौ' भन्ने कुरा त बुझ । किनकि साना साना जीव माथि दया गर्नु तथा मतावलम्बीहरूको भने निन्दा र अनुपकार गर्नु के सानो पाप हो ? तिम्रा तीर्थकरको मत सच्चा भए सृष्टिमा यतिको वर्षा, नदीहरूको प्रवाह र यतिको पानी ईश्वरले किन उत्पन्न गरेको छ त ? अनि सूर्यलाई पनि उत्पन्न नगरेको भए हुन्थ्यो, किनकि तिम्रो मत अनुसार यिनमा पनि करोडौं करोड जीव मर्दाहुन् नै । तिमीले ईश्वर मानेका ती विद्यमान छँदा उनीहरूले दया गरेर सूर्यको ताप र बादललाई किन बन्द गरेनन् त ?

अनि पूर्वोक्त प्रकारले विद्यमान प्राणी बाहेक कन्दमूल आदि पदार्थमा रहने जीवलाई दुःख सुखको प्राप्ति हुँदैन । सर्वथा सबै जीवमाथि दया गर्नु अनि दुःखको कारण बन्दछ । किनकि तिम्रो मतानुसार नै सबै जीव भएमा चोर, डाकूलाई कसैले दण्ड दिने छैन, अनि कति ठूलो पाप बढ्नेछ ? यसकारण दुष्टहरूलाई यथावत् दण्ड दिन र श्रेष्ठ व्यक्तिहरूको पालन गर्नमा दया हुन्छ तथा यसको विपरीत गर्नमा दया, क्षमारूप धर्मको नाश हुन्छ । कतिका जैनीहरू पसल थाप्छन्, त्यस्ता व्यवहारमा ती झूटो बोल्दछन्, अर्काको धन हात पार्दछन् र दीन-हीनलाई छल्ने-ढाँट्ने आदि कुकर्म गर्दछन्, तिनको निवारणका लागि उपदेश किन गर्दैनौ ? मुखमा पट्टी बाँध्ने आदि ढोंग=पाखण्डमा किन रहन्छौ ?

तिमी चेला चेली बनाउँदा कपाल लुच्च्ने र धेरै दिन सम्म भोक-भोकै रहन र राख्नमा अरूको र आफ्नो आत्मालाई कष्ट दिएर र कष्ट उठाएर अरूलाई किन दुःख दिन्छौ र आत्महत्या अर्थात् आत्मालाई दुःख दिएर हिंसक किन बन्दछौ ? हात्ती, घोडा, गोरू, ऊँट आदिमा चढ्न र मानिसहरूबाट ज्यालादारी गराउँनमा जैनीहरू किन पाप ठान्दैनन् ? तिम्रा चेला उटपटांग कुरालाई सत्य सिद्ध गर्न सक्ने भने तिम्रा तीर्थकर पनि सत्य सिद्ध गर्न सक्ने भने । तिमीले कथा बाँच्ता मार्गमा श्रोताहरू र तिम्रो मतानुसार जीव अवश्य मर्दाहुन् । यसकारण तिमी यस पापका मुख्यकारण किन हुन्छौ ? ती जल, स्थल, वायुका स्थावर शरीरयुक्त अत्यन्त मूर्च्छित जीवहरूलाई कहिल्यै दुःख वा सुख पुग्न वा पुर्याउन सकिन्न भन्ने कुरा यति थोरै कथनबाटै धेरै बुझ्नुपर्दछ ।

अब जैनीहरूका अरू केही असम्भव कथा लेखिन्छन्। सुन्न र ध्यानमा राख्न योग्य कुरा के छ भने आफ्नो हातले साँढे तीन हातको धनुष हुन्छ, कालको संख्या भने अधि लेखिए अनुसार बुझ्नुपर्दछ।

रत्नसार, भाग १ पृष्ठ १६६-१६७ मा लेखेको छ—

१. ऋषभदेवको शरीर ५०० (पाँच सय) धनुष लामो र ८४००००० (चौरासी लाख) 'पूर्व' वर्षको आयु, २. अजितनाथको ४५० (चार सय पचास) धनुष जति लामो शरीर र ७२०००००० (बहत्तर लाख) 'पूर्व' वर्षको आयु, ३. संभवनाथको ४०० (चार सय) धनुष परिमाणको शरीर र ६०००००० (साठी लाख) 'पूर्व' वर्षको आयु, ४. अभिनन्दनको ३५० (तीन सय पचास) धनुष बराबरको शरीर र ५०००००० (पचास लाख) 'पूर्व' वर्षको आयु, ५. सुमतिनाथको ३०० (तीन सय) धनुष परिमाणको शरीर र ४००००००० (चालीस लाख) 'पूर्व' वर्षको आयु, ६. पद्मप्रभको १४० (एक सय चालीस) धनुष जतिको शरीर र ३०००००० (तीस लाख) 'पूर्व' वर्षको आयु, ७. पार्श्वनाथको २०० (दुई सय) धनुष बराबरको शरीर र २००००००० (बीस लाख) 'पूर्व' वर्षको आयु, ८. चन्द्रप्रभको १५० (एक सय पचास) धनुषको शरीर १०००००० (दश लाख) 'पूर्व' वर्षको आयु, ९. सुविधिनाथको १०० (एक सय) धनुषको शरीर र २०००००० (दुई लाख) 'पूर्व' वर्षको आयु, १०. शीतलनाथको ९० (नब्बे) धनुषको शरीर र १००००० (एक लाख) 'पूर्व' वर्षको आयु, ११. श्रेयांसनाथको ८० (अस्सी) धनुषको शरीर र ८४०००००० (चौरासी लाख) वर्षको आयु, १२. वासुपूज्यस्वामीको ७० (सात) धनुषको शरीर र ७२०००००० (बहत्तर लाख) वर्षको आयु, १३. विमलनाथको ६० (साठी) धनुषको शरीर ६०००००० (साठी लाख) वर्षको आयु, १४. अनन्तनाथको ५० (पचास) धनुषको शरीर र ३००००००० (तीस लाख) वर्षको आयु, १५. धर्मनाथको ४५ (पैंतालीस) धनुषको शरीर र १०००००० (दश लाख) वर्षको आयु, १६. शान्तिनाथको ४० (चालीस) धनुषको शरीर र १००००० (एक लाख) वर्षको आयु, १७. कुन्थुनाथको ३५ (पैंतीस) धनुषको शरीर र ९५००० (पंचान्नब्बे हजार) वर्षको आयु, १८. अमरनाथको ३० (तीस) धनुषको शरीर र ८४००० (चौरासी हजार) वर्षको आयु, १९. मल्लीनाथको २५ (पच्चीस) धनुषको शरीर र ५५००० (पचपन्न हजार) वर्षको आयु, २०. मुनिसुवृतको २० (बीस) धनुषको शरीर र ३०००० (तीस

हजार) वर्षको आयु, २१. नमिनाथको १४ (चौध) शरीर र १०००० (दश हजार) वर्षको आयु, २२. नेमिनाथको १० (दश) धनुषको शरीर र १००० (एक हजार) वर्षको आयु, २३. पार्श्वनाथको ९ (नौ) हातको शरीर र १०० (एक सय) वर्षको आयु तथा २४. महावीर स्वामीको ७ (सात) हातको शरीर र ७२ (बहत्तर) वर्षको आयु थियो।'

यी चौबीस तीर्थंकर जैनीहरूको मत चलाउने आचार्य र गुरु हुन्। यिनैलाई जैनीहरू परमेश्वर मान्दछन् र यी सबैले मोक्ष प्राप्त गरे भन्तान्दछन्। यस प्रसंगमा 'यति ठूला शरीर र यतिको आयु मनुष्य शरीरको हुन के कहिल्यै सम्भव छ?' भन्ने कुरा बुद्धिमानहरूले विचार गर्नुपर्दछ। यस भूगोलमा यस्ता थोरै मानिस बस्न सक्तछन्। यिनै जैनीहरूका गफलाई लिएर पुराणीहरूले लेखेका एकलाख, दश हजार र एक हजार वर्षको आयु पनि असम्भव कुरा हो भने जैनीहरूको कथन तर्कसरी सत्य हुन सक्तछ र?

अरू पनि हेर—कल्पभाष्य, पृष्ठ ४—'नागकेतले गाउँ बराबरको एउटा ढुङ्गाँलाई औँलामा राख्यो।' पृष्ठ ३५—'महावीरले औँटाले पृथ्वीलाई थिच्दा शेषनाग काँप्यो।' पृष्ठ ४६—'महावीरलाई सर्पले टोक्यो, रगतको सट्टा दूध निस्कियो र त्यो सर्प आठौँ स्वर्गमा गयो।' पृष्ठ ४७—'महावीरका गोडामा खीर पकाउँदा गोडो डढेन।' पृष्ठ १६—'सानो भाँडोमा ऊँटलाई बोलाए।' रत्नसार भाग १ पृष्ठ १४—'शरीरको मैल हटाउनु र कन्याउनु हुँदैन।' विवेकसार भाग १ पृष्ठ १५—जैनीहरूका एक दमसार साधुले क्रोधित भएर उद्वेगजनक सूत्र पेर एउटा शहरमा आगो लगाइ दियो र ऊ महावीर तीर्थंकरको अतिप्रिय थियो।' पृष्ठ १२७—'राजाको आज्ञा अवश्य मान्नुपर्दछ।' पृष्ठ २२७—'एउटी कोशा वेश्याले थालमा सरस्युँको थुप्रो लगाएर त्यसमाथि फूलले छोपिएको सियो ठड्याएर त्यसमाथि राम्ररी नाचेकी थिई, तर सियो गोडामा बिजेन र सरस्युँको थुपरो पनि छरिएन!' तत्त्वविवेक पृष्ठ २२८—'यसै कोशा वेश्यासँग एउटा स्थूल मुनिले बाह्र वर्षसम्म भोग गर्यो र पछि दीक्षा लिएर सद्गति पायो तथा कोशा वेश्याले पनि जैन धर्मको पालन गरेर सद्गति प्राप्त गरी।' विवेकसार भाग १ पृष्ठ १८५—'एउटा सिद्धको गलामा लगाउने कन्थाले एउटा वैश्यलाई नित्य ५०० अशर्फी दिने गर्दथ्यो।' पृष्ठ २२८—'बलवान् व्यक्तिको आज्ञा, देवको आज्ञा, घोर वनमा कष्टपूर्वक निर्वाह, गुरुको आज्ञा आमा, बाबु, कुलगुरु, ज्ञातीय

व्यक्ति र धर्मोपदेष्टा यी छ को आदेशबाट हुने धर्मको कमीले धर्मको हानि हुँदैन ।’

समीक्षक—अब यिनका मिथ्या कुरा हेर—एउटा मानिस गाउँको बराबरको दुङ्गोलाई औँलामा के कहिल्यै राख्नसक्तछ ? ॥ १ ॥, अनि पृथ्वीको माथि औँठाले थिचाले के कहिल्यै पृथ्वी थिचिन सक्तछ ? तथा पृथ्वीलाई थाम्न शेषनाग नै छैन भने को काम्ने छ र ? ॥ २ ॥, के सर्पले शरीरमा टोक्नाले दूध निस्कने कुरा कसैले देखेको छ ? यो इन्द्रजाल बाहेक अरू केही होइन । उसलाई टोक्ने सर्प त स्वर्गमा गयो अनि महात्मा श्रीकृष्ण आदि तेस्रो नरकमा गए भन्ने कुरा कति मिथ्या हो त ? ॥ ३ ॥, महावीरको गोडामा खीर पाक्यो भने उसका गोडा किन डढेनन् ? ॥ ४ ॥, के कहिल्यै सानो भाँडामा ऊँट अटाउन सक्तछ ? ॥ ५ ॥, जो शरीरको मैल हटाउँदैनन् अनि त ती कन्याउँदा हुन् र दुर्गन्धरूप महानरक भोग्दाहुन् ॥ ६ ॥, जुन साधुले शहरलाई डढायो त्यसको दया र क्षमा कता गयो ? महावीरको संगतबाट पनि उसको आत्मा पवित्र भएन भने अब महावीर मरेपछि उसको आश्रयबाट जैनीहरू कहिल्यै पवित्र हुने छैनन् ॥ ७ ॥, राजाको आज्ञा मान्नुपर्दछ । तर जैनीहरू बनिया=वैश्य वा खास व्यापारीवर्गका छन् । यसकारण राजा देखि डरेर यसो लेखे होलान् ॥ ८ ॥, कशा वेश्याको शरीर जतिसुकै हलुको भएपनि उसले सरस्युँको थुप्रोमाथि सियो ठड्याएर नाच्ने, सियो नबिझे र सरस्युँ नछरिने कुरा अत्यन्त झूठा होइनन् भने के हो त ? ॥ ९ ॥, कसिले कुनै अवस्थामा पनि जेसुकै भएपनि धर्म छोड्नु हुँदैन ॥ १० ॥, कन्या त कपडाको हुन्छ, त्यसले दिनहुँ ५०० अशफरी कसरी दिन सक्तछ ? ॥ ११ ॥

यिनका यस्ता यस्ता असम्भव कथा लेख्दै गएमा जैनीहरूका खोक्रा पोथा जस्तै यो ग्रन्थ पनि धेरै बढ्ने छ, यसकारण बढी लेख्दैनौं । अर्थात् यी जैनीहरूका थोरै कुरा बाहेक बाँकी सबै मिथ्याजाल भरिभराउ छ । हेर—

दो ससि दो रवि पढमे । दुगुणा लवणंमि धायईसंडे ।
बारस ससि बारस रवि । तप्पमि इं निदिठ ससि रविणो ॥
तिगुणा पुब्बिल्लजुया । अणंतराणंतरं मिखित्तमि ।
कालो ए बयाला । बिसत्तरी पुस्कर ट्ठमि ॥

—प्रक० भा० ४, संग्रहणी सूत्र ७७, ७८ ॥

एक लाख योजन अर्थात् चार लाख केशको ‘जम्बूद्वीप’ पहिलो

द्वीप हो यसमा दुईवटा चन्द्रमा र दुईवटा सूर्य छन् । अनि त्यस्तै लवण समुद्रमा त्यसको दोब्बर अर्थात् चारवटा चन्द्रमा र चारवटा सूर्य छन् । तथा धातकी खण्डमा बाहवटा चन्द्र र बाहवटा सूर्य छन् । यिनलाई तिगुना गर्दा छतीस हुन्छन् । तीसँग जम्बूद्वीपका दुईवटा र लवण समुद्रका चारवटा मिलेर कालोदधि समुद्रमा जम्मा बयालीस चन्द्रमा र बयालीस सूर्य छन् । यसै गरी अगाडि अगाडिका द्वीप र समुद्रमा पूर्वोक्त बयालीसलाई तीनगुना गरेमा १२६ (एक सय छब्बीस) हुन्छन् । तिनमा धातकी खण्डका १२ (बाह), लवण समुद्रका ४ (चार) र जम्बूद्वीपका दुई-दुई गरी हिसाब गर्दा १४४ (एक सय चवालीस) चन्द्रमा र यति नै सूर्य पुष्करद्वीपमा छन् । यो पनि आधा मनुष्यक्षेत्र को गणना हो । तर जहाँसम्म मानिस बस्तैनन् त्यहाँ धेरै जसो सूर्य र धेरै चन्द्रमा छन् । अनि पछाडिको आधा पुष्करद्वीपमा धेरै चन्द्रमा र सूर्य छन् । ती स्थिर छन् । पूर्वोक्त १४४ लाई तीनगुना गर्दा ४३२ (चार सय बतीस) र तिनमा पूर्वोक्त जम्बूद्वीपका दुई चन्द्रमा, दुई सूर्य, लवण समुद्रका चार-चार, धातकी खण्डका बाह-बाह र कालोदधिका ४२ (बयालीस) मिलाएर गणना गर्दा पुष्कर समुद्रमा ४९२ चन्द्रमा र ४९२ सूर्य छन् । यी सबै कुरा श्री जिनभद्रगणीक्षमाश्रमणले ठूलो ‘संघयणी’, ‘योतीसकरण्डक पयन्ना’, चन्द्रपत्रति तथा सूरपत्रति आदि प्रमुख सिद्धान्त ग्रन्थमा यस्तै किसिमले बताएका छन् ।

समीक्षक—अब हेर त भूगोल र खगोललाई जान्नेहरू हो । यस एउटा भूगोलमा एउटा किसिमले ४९२ (चार सय बयानब्बे) र अर्को किसिमले असंख्य चन्द्र र सूर्य जैनीहरू मान्दछन् । यो तपाईंहरूको ठूलो भाग्य हो कि तपाईंहरू वेदमतानुयायी ‘सूर्यसिद्धान्त’ आदि ज्योतिष ग्रन्थहरूको अध्ययनबाट ठीक-ठीक भूगोल खगोल विद्यालाई जान्नो हुनुभयो । कतै जैनीहरूका महा अन्धेरमतमा रहनु भएका भए जन्मभर अन्धेरमै रहनुपर्दथ्यो । जस्ता कि जैनीहरू हिजोआज सम्म छन् । यी अविद्वान्=मूर्खहरूले पृथ्वीलाई सूर्य आदिभन्दा पनि ठूलो मान्ने हुनाले यिनीहरूलाई एउटा सूर्य र चन्द्रले काम चल्दैन । यति ठूलो पृथ्वीसम्म चन्द्रसूर्य तीस घडीमा कसरी आइपुग्न सक्लान् र ?’ भन्ने शंका भएछ र यही यिनीहरूको ठूलो भ्रम हो ।

दो ससि दो रवि पंती एगंतरिया छसठि संखाया
मेरुं पयाहिणंता माणुसखित्ते परिअडंति ॥

—प्रकरण०, भा० ४, संग्रहणीसूत्र ७९ ॥

सं० अर्थ—मनुष्यलोकमा चन्द्रमा र सूर्यको पंक्तिको संख्या भनिन्छ। दुई चन्द्रमा र दुई सूर्यको पंक्ति=श्रेणी छ। ती एक-एक लाख योजन अर्थात् चार लाख कोशको फरकमा चल्दछन्। जस्तै सूर्यको पंक्तिको अन्तरमा एक पंक्ति चन्द्रको छ, यसैगरी चन्द्रमाको पंक्तिको अन्तरमा सूर्यको पंक्ति छ। यस्तै किसिमले चार पंक्ति छन्। ती एक-एक चन्द्रपंक्तिमा ६६ चन्द्रमा र एक-एक सूर्यपंक्तिमा ६६ सूर्य छन्। ती चारै पंक्ति जम्बुद्वीपको मेरु पर्वतको प्रदक्षिणा गर्दै मनुष्यक्षेत्रमा परिभ्रमण गर्दछन् अर्थात् जम्बुद्वीपको मेरुबाट एउटा सूर्य दक्षिण दिशामा हिंडदाबखत अर्को सूर्य उत्तर दिशामा फिर्दछ। त्यस्तै लवण समुद्रको एक-एक दिशामा दुई-दुई सूर्य चलने फिर्ने गर्दछन्, धातकी खण्डका छ, कालोदधिका २१, पुष्करार्द्धका ३६ गरी जम्मा ६६ सूर्य दक्षिण दिशा र ६६ सूर्य उत्तर दिशामा आ-आफ्ना क्रमले फिर्दछन्। अनि यी दिशाका सबै सूर्य मिलाएमा १३२ सूर्य र यस्तै ६६-६६ चन्द्रमा दुबै दिशाका पंक्तिहरू मिलाइएमा १३२ चन्द्रमा मनुष्यलोकमा चलने फिर्ने गर्दछन्। यसै किसिमले चन्द्रमासँगै नक्षत्र आदिको पनि धेरैजसो पंक्तिहरू भएको कुरा बुझ्नुपर्दछ।

समीक्षक—अब हेर भाइ! यस भूगोलमा १३२ सूर्य र १३२ चन्द्रमा जैनीहरूका घरमा तापिंदा हुन्। त्यसो हुँदो हो त ती कसरी बाँच्छन्? अनि रात्रिमा पनि शीतका कारण जैनीहरू कठ्याँग्रिदा हुन्। यस्ता असम्भव कुरामा भूगोल, खगोललाई नजान्नेहरू नै फस्छन्। अरू फस्तैनन्। एउटै सूर्य यस भूगोललाई जस्तै अरू अनेक भूगोललाई प्रकाशित गर्दछ भने यस सानो भूगोलको बारेमा के भन्नु र? अनि पृथ्वी नघुमेर सूर्य चाहिँ पृथ्वीको चारैतिर घुम्ने भए, अनेकौं वर्ष को एक दिन र रात हुने थिए। अनि हिमालयवाहेक अरू कुनै सुमेरु छैन। त्यो सुमेरु यस सूर्यको अगाडि कुनै घैंटोको अगाडि रायोको गेडो जति पनि छैन। यी कुरालाई जैनीहरू जैनमतमा रहेसम्म बुझ्न सक्तैनन् र सदा अँध्यारैमा रहनेछन्।

समत्तचरणसहिया सव्वं लोगं फुसे निखसेसं।

सत्तय च उदसभाए पंचय सुपदेसविरईए॥

—प्रकरण० भा० ४, संग्रहणीसूत्र १३५ ॥

सं० अर्थ—सम्यक् चारित्र सहितका केवली केवल समुद्घात अवस्थाद्वारा सबै चौध राज्यलोकलाई आफ्नै आत्मप्रदेश बनाएर फिर्नेछन्।

समीक्षक—जैनीहरू १४ (चौध) राज्य मान्दछन्। ती मध्ये चौधोको टुप्पोमा सर्वार्थसिद्धि विमानको ध्वजामाथि केही टाढा सिद्धशिला तथा दिव्य आकाशलाई 'शिवपुर' बताउँछन्। केवली अर्थात् केवल ज्ञान सर्वज्ञता र पूर्ण पवित्रता प्राप्त भएका व्यक्ति त्यस लोकमा जाने कुरा भन्दछन् र आफ्नो आत्मप्रदेशबाट सर्वज्ञ रहन्छन्। जसको प्रदेश हुन्छ, त्यो विभु होइन। जो विभु होइन त्यो सर्वज्ञ केवल ज्ञानी कहिल्यै हुनसक्तैन। किनकि जसको आत्मा एकदेश हुन्छ, त्यही आउने-जाने, बद्ध-मुक्त, ज्ञानी-अज्ञानी आदि हुन्छ। सर्वव्यापी सर्वज्ञ त्यस्तो कहिल्यै हुनसक्तैन। जीवरूप अल्प, अल्पज्ञ भएर स्थित जैनीहरूका तीर्थकर सर्वव्यापक, सर्वज्ञ कहिल्यै हुनसक्तैनन्। तर सर्वज्ञता आदि गुण यथावत् घटित हुने अनादि, अनन्त, सर्वव्यापक, सर्वज्ञ, पवित्र, ज्ञानस्वरूप परमात्मालाई जैनीहरू मान्दैनन्।

गब्धनर तिपलियाऊ। तिगाउ उक्कोस ते जहत्रेणं।

मच्छिम दुहावि अन्तमुहु। अंगुल असंख भागतणू॥

—प्रक० र० भा० ४, संग्रहणीसूत्र २४१ ॥

सं० अर्थ—यहाँ दुई किसिमका मानिस छन्—पहिला गर्भज र अर्का गर्भविना नै उत्पन्न भएका। तिनमा उत्कृष्ट गर्भज मनुष्यको आयु तीन पाल्योपम हुन्छ भन्ने बुझ्नुपर्दछ र शरीर चाहिँ तीन कोशको हुन्छ।

समीक्षक—तीन पाल्योपम आयु र तीन कोशको शरीर भएका मानिस त यस भूगोलमा अत्यन्त थोरै मात्र अटाउन सक्नेछन्। अनि अघि लेखिए, अनुसार तीन पाल्योपमको समय जति बाँच्ने भए तिनका सन्तान पनि त्यति नै बाँच्ने र तीन-तीन कोशका शरीर भएका हुनुपर्दछ। यस्ता मानिस बम्बई वा कलकत्ता जस्ता शहरमा दुई-चार जनाभन्दा बढी बस्न सक्तैनन्। यसो हो भने जैनीहरूले एउटै शहरमा लाखौं मानिस बस्ने कुरा लेखेका छन्, अनि त ती बस्ने शहर पनि लाखौं कोशको हुनुपर्दछ। सम्पूर्ण भूगोलमा त्यस्तो एउटा शहर पनि हुनसक्तैन।

पणयाल लरकजोयण। विरकंभा सिद्धिसिल फलिह विमला।

तदुवरि गजोयणंते लोगंतो तच्छ सिद्धिठिई ॥

—प्रक० भा० ४, संग्रहणीसूत्र २५८ ॥

सं० अर्थ—सर्वार्थ सिद्धि विमानको ध्वजाभन्दा १२ (बाह्र) योजन मास्तिर सिद्धशिला छ, त्यसको घेरो, लम्बाइ र मोटोपनमा ४५ (पैंतालीस) लाख योजनको परिमाण छ। त्यो सबै धवलाजुन=धेरै सेतो, सुवर्णमय, स्फटिक जस्तै निर्मल सिद्धशिलाको सिद्धभूमि हो। यसलाई कोही

कोही 'ईषत्', 'प्राग्भरा' पनि भन्दछन्। यो सर्वार्थ सिद्धशिला विमानभन्दा १२ (बाह्र) योजन अलोक पनि छ। यस परमार्थ=वास्तविकतालाई बहुश्रुत=विद्वान् 'केवली' मात्र जान्दछ। यो सर्वार्थ सिद्धशिला मध्यम भागमा ८ (आठ) योजन स्थूल छ। त्यहाँबाट चार दिशा र चार उपदिशामा घट्टा-घट्टा झिंगाको पखेटा जस्तै पातलो, उत्तानो छाता को आकार जस्तै सिद्धशिला स्थापित छ। त्यस शिलाभन्दा मास्तिर १ (एक) योजनको फरकमा 'लोकान्त' छ। त्यहाँ सिद्धहरूको स्थित छ।

समीक्षक—अब विचारणीय कुरा के भने जैनीहरूको मुक्तिको ठाउँ सर्वार्थसिद्धि विमानको ध्वजाभन्दा मास्तिर ४५ (पैंतालीस) लाख योजनको शिला जतिसुकै राम्रो र निर्मल भए पनि त्यसमा बस्ने मुक्त जीव एक किसिमले बद्ध नै हुन्। किनकि त्यस शिलाबाट बाहिर निस्कदा मुक्तिको सुख छुट्टा हुन्। अनि भित्र बस्नेहरूलाई हावा पनि लाग्दैन होला। यो त अविद्वान्हरूलाई फसाउँन गरिएको काल्पनिक भ्रमजाल मात्र हो।

**जोयण सहस्स महियं। एगिंदियदेह मुक्कोसं॥
विति चउरिदिस सरीयं। वारम जोयणं तिकोस चउकोसं।
जोयण सहसपणिं दिय। उहे वुच्छंत विसेसंतु॥**

—प्रकरण०, भा० ४, संग्रहणीसूत्र २६६-२६७॥

सं० अर्थ—सामान्य ढंगले एक इन्द्रिय हुनेको शरीर एक हजार योजनको शरीर भएकोलाई उत्कृष्ट ठान्नुपर्दछ, त्यस्तै दुई इन्द्रिय भएको शङ्खु आदिको शरीर १२ (बाह्र) योजनको बुझ्नुपर्दछ, त्यस्तै कीरा, फट्याङ्गा आदि तीन इन्द्रिय भएकाको शरीर ३ (तीन) कोशको, चार इन्द्रिय भएका भौरा आदिको शरीर ४ (चार) कोशको र पाँच इन्द्रिय भएकाहरूको शरीर एक हजार योजन अर्थात् चार हजार कोशको हुन्छ भन्ने कुरा जान्नुपर्दछ।

समीक्षक—चार-चार हजार कोश परिमाणको शरीर भएका भए भूगोलमा त थोरै मात्र मानिस, प्राणी अटाउनेछन् अर्थात् सयौं मानिसले मात्र भूगोल ठसाठस भरिने छ। कसैलाई हिंडुल गर्ने ठाउँ पनि रहने छैन। अनि ती जैनीहरू बस्ने ठाउँ र बाटो त सोधीं। अनि यिनीहरूले लेखेकोलाई यी आफ्नै घरमा राख्नुं। तर चार हजार कोशका शरीरधारीको निवास गर्न कम से कम ३२ (बत्तीस) हजार कोशको घर त चाहिने नै छ। जैनीहरूको भएभरको धन सिध्याएर पनि यस्तो एउटा घर बन्नसक्तैन। यति ठूला आठ हजार कोशका छाना छाउन लट्टा=निदाल

आदि कहाँबाट ल्याउनेछन्? त्यसमा थाम राखेमा ऊ भित्र पस्न पनि सक्नेछैन। यसकारण यी सबै मिथ्या कुरा हुन्।

**ते थूला पल्ले विहु संखिजाचे वहुंति सव्वेवि।
ते इक्कक्क असंखे। सुहुमे खम्मे पक्कप्पेह॥**

—प्रक०, भा० ४, लघुक्षेत्रसमास प्रकरण, सू० ४॥

सं० अर्थ—अधि बताए अनुसार एक अंगुलका रौं का टुक्रा सबै मिलाएर जम्मा बीस लाख सन्ताउन्न हजार एक सय बाउन्न (२०,५७,१५२) हुन्छन् अनि बढीभन्दा बढी (३३०, ७६२१०४, २४६५६२५, ४२१९९६०, ९७५३६००, ०००००००) तैंतीस करोडौं करोड, सात लाख बैसट्टी हजार एक सय चार करोडौं करोड, चौबीस लाख पैंसट्टी हजार छ सय पच्चीस करोडौं करोड, बयालीस लाख उन्नाईस हजार नौ सय साठी करोडौं करो, सन्तानव्वे लाख त्रिपन्न हजार छ सय करोडौं करोड यति बाटुलो घन योजन 'पल्लोपम' मा सबै स्थूल रौंका टुक्राको संख्या हुन्छ। यो पनि संख्यातकाल हो। पूर्वोक्त एउटा रौंका टुक्राका असंख्यात टुक्राको कल्पना मनबाट गर्दा असंख्यात सूक्ष्म रौंका अणु हुनेछन्।

समीक्षक—यिनको गणनाको तरीका त हेर। एक अंगुल परिमाणको रौंका कति टुक्रा पारे? के यो कहिल्यै कुनै गुणना अन्तर्गत पर्न सक्तछ? अनि त्यसपछि मनबाट असंख्य टुक्राको कल्पना गर्दछन्। यसबाट 'अघिल्ला टुक्रा चाहिं हातैले गरे होलान्' भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ। हाथबाट टुक्रा हुन नसकेपछि मनबाट गरे। के कहिल्यै एक अंगुल रौंका असंख्यात टुक्रा हुनसक्तछन्?

**जम्बूद्वीपपमाणं गुलजोयणलरक वडुविरकंभी।
लवणाइ यासेसा। बलयाभा दुगुण दुगुणाय॥**

—प्रकरण, भा० ४, लघुक्षेत्रसमा०, सू० १२॥

सं० अर्थ—पहिलो जम्बूद्वीपको परिमाण लाख योजन छ र त्यो खोक्रो छ। बाँकी लवणादि सात समुद्र, सातद्वीप जम्बूद्वीपको परिमाणभन्दा दोब्बर-दोब्बर छन्। यस एउटा पृथ्वीमा अधि लेखिए अनुसार जम्बूद्वीप आदि सातद्वीप र समुद्र छन्।

समीक्षक—जम्बूद्वीपभन्दा अर्को द्वीप दुईलाख योजन, तेस्रो चारलाख योजन, चौथो आठलाख योजन, पाँचौं सोह्र लाख योजन, छैठौं बत्तीस लाख योजन र सातौं द्वीप चौंसट्टी लाख योजन तथा त्यति नै परिमाण वा तीभन्दा बढी परिमाणका समुद्र हुँदा यस पन्ध्र हजार

कोशको परिधि भएको पृथ्वीमा ती सबै कसरी अटाउँन सक्तछन्? यसकारण यो मिथ्या कुरा मात्र हो।

**कुरु नइ चुलसी सहसा। छच्चेवन्तरनइउ पइ विजयं।
दो दो महा नईउ। चउदस सहसाउ पत्तेयं॥**

—प्रकरणरत्नाकर, भा० ४, लक्षुक्षेत्रसमा० सू० ६३ ॥

सं० अर्थ—कुरुक्षेत्रमा ८४ (चौरासी) हजार नदी छन्।

समीक्षक—कुरुक्षेत्र त धेरै सानो ठाउँ हो। त्यसलाई नहेरी एउटा सरासर झूटो कुरा लेख्नमा यिनीहरूलाई लाज पनि लागेन।

**जामुत्तराउ ताउ। इरोग सिंहासणाउ अइपुब्बं।
चउसुवि तासु नियासण, दिसि भवजिण मज्जणं होई॥**

—प्रकरणरत्नाकर, भा० ४, लक्षुक्षेत्रसमा०, सू० ११९ ॥

सं० अर्थ—त्यस शिलाको दक्षिण र उत्तर दिशामा एउटा-एउटा विशेष सिंहासन छ भन्ने बुझ्नुपर्दछ। ती शिलाहरूको दक्षिण दिशामा अतिपाण्डुकम्बला र उत्तर दिशामा अतिरक्तकम्बला शिला नाम छ। ती सिंहासनमा तीर्थकर बस्तछन्।

समीक्षक—यिनका तीर्थकरहरूका जन्मोत्सव आदि मनाउने शिलालाई त हेर! यस्तै मुक्तिको सिद्धशिला छ। यस्ता धेरैजसो गोलमाल, भ्रमपूर्ण कुरा छन्। कहाँ सम्म लेखौं? तर पानी छानेर पिउने, सूक्ष्म जीवहरूमाथि नाम मात्र भएपनि दया गर्ने र रात्रिमा भोजन नगर्ने, यी तीन कुरा भने जैनीहरूमा राम्रा छन्। यिनीहरूको बाँकी सम्पूर्ण कर्मन असम्भवदोष ग्रस्त छ।

यो थोरै दृष्टान्त मात्र लेखेको हो। यति लेखबाटै बुद्धिमानहरू धेरै जसो कुरा बुझ्ने नै छन्। यिनका सबै असम्भव कुरा लेख्न थालेमा एकजनाले आफ्नो उमेरभरमा पढ्न पनि नसक्ने जति पुस्तक हुनेछन्। यसकारण एउटा भाडामा पाकिरहेका चामल मध्ये एउटालाई हेरेर 'सबै पाकेका छन् वा काँचै छन्' भन्ने थाहा भएजस्तै यस थोरै लेखबाट सज्जनहरू धेरै कुरा बुझ्नेछन्। बुद्धिमानहरूको समक्ष धेरै लेख्न आवश्यक हुँदैन। किनकि दिग्दर्शन जस्तै सम्पूर्ण आशयलाई बुद्धिमान् व्यक्तिले बुझिहाल्दछन्। यस पछि ईसाईहरूको मतको बारेमा लेखिनेछ।

**इति श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिनिर्मिते सत्यार्थप्रकाशे
सुभाषाविभूषिते नास्तिकमतान्तर्गतचार्वाकबौद्धजैनमत-
खण्डनमण्डनविषये द्वादशः समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ १२ ॥**

अनुभूमिका (३)

यो बाइबलको मत ईसाईहरूको मात्र नभई यसबाट यहूदी आदि पनि गृहीत हुन्छन्। यस तेह्रौं समुल्लासमा ईसाई मतको विषयमा लेख्नुको अभिप्राय 'हिजोआज बायबलको मतमा ईसाई मुख्य भईरहेछन् र यहूदी आदि गौण छन्' भन्ने हो। मुख्यलाई ग्रहण गर्नाले गौणको ग्रहण हुने हुनाले यसबाट यहूदीहरूको पनि ग्रहण सम्झनुपर्दछ।

ईसाई र यहूदी आदि सबैलाई मान्य बायबलबाट नै यिनीहरूको बारेमा यहाँ लेखिएको छ। यिनीहरू यसै पुस्तकलाई आफ्नो धर्मको मूलकारण मान्दछन्। यस पुस्तकका धेरै भाषान्तर यिनका मतमा रहेका ठूला-ठूला पादरीहरूले गरेका छन्। ती मध्ये देवनागरी वा संस्कृत भाषान्तर हेर्दा यो मनमा बायबलको बारेमा धेरै शंका उठे। ती मध्ये केही थोरै यस १३ (तेह्रौं) समुल्लासमा सबैको विचारार्थ लेखिएका छन्।

यो लेख कसैलाई दुःख दिन वा कसैको हानि गर्न अथवा मिथ्या दोष लगाउनका लागि नभई केवल सत्यको वृद्धि र असत्यको ह्रासका लागि हो। पछि लेखिने कुराबाट 'यो पुस्तक कस्तो छ र यिनको मत पनि कस्तो छ?' भन्ने वास्तविक अभिप्राय सबैले बुझ्ने नै छन्। सम्पूर्ण मानवमात्रलाई देख्न, सुन्न, लेख्न आदि सरल होस् र सबै पक्षी-प्रतिपक्षी भएर विचार गरेर ईसाईमतको जाँच-परख गर्न सकुन भन्ने प्रयोजन यस लेखको हो। यसबाट एउटा प्रयोजन यो सिद्ध हुनेछ कि मानिसहरूको धर्मविषयक ज्ञान बढेर यथायोग्य सत्य र असत्य मत तथा कर्तव्य-अकर्तव्य कर्म सम्बन्धी विषयको ज्ञान भएर सत्य र कर्तव्यकर्मलाई स्वीकार तथा असत्य र अकर्तव्यकर्मलाई परित्याग गर्न सजिलो हुनेछ।

सबै मानिसले सबै मत सम्बन्धी पुस्तकहरूलाई हेरेर बुझेर केही सहमति वा असहमति दिनु वा लेख्नु अथवा अर्काले दिएको सहमति आदिलाई सुन्न उचित हुन्छ। किनकि पढेर पण्डित हुने भए जस्तै सुनेर बहुश्रुत बनाइन्छ। श्रोताले अर्कालाई सम्झाउन नसकेतापनि आफू त बुझ्दछ। पक्षपातरूपी वाहनमा चढेर हेर्नेले न त आफ्ना न अरूका नै गुण-दोषको पत्तो पाउन सक्तछ। मनुष्यको आत्मामा सत्य र असत्यको यथायोग्य निर्णय गर्ने सामर्थ्य हुन्छ। आफूले पढेको वा सुनेको जतिको

निश्चय गर्न सक्तछ । एक किसिमका मतावलम्बीहरूले अर्का मतावलम्बीहरूलाई जान्ने र अरूले चाहि नजान्ने भएमा यथावत् संवाद हुन सक्तैन, तर अज्ञानी भने भ्रमरूपी कुनै भंडखारोमापर्दछन् । यसो नहोस् भन्ने ध्येयले नाम चलेका सबै मतको बारेमा यस ग्रन्थमा अलि अलि लेखिएको छ । यसबाटै बाँकी कुराहरूका बारेमा 'ती सच्चा हुन् वा झूठा ?' भन्ने कुराको अनुमान गर्न सकिनेछ । सबै सर्वमान्य सत्य कुरा त सबैमा एकनासै छन् । झगडा चाहिँ झूठा कुरामा हुन्छन् । अथवा एउटा सच्चा र अर्को झूटो भएपनि केही थोरै विवाद चल्दछ । वादी-प्रतिवादीले सत्य र असत्यको निश्चय गर्ने उद्देश्य राखेर वाद-प्रतिवाद गरेमा तथ्य र सत्यको निश्चय अवश्य हुनेछ ।

अब म यस तेहीँ समुल्लासमा ईसाई मतको बारेमा केही थोरै लेखेर सबैको सम्मुख प्रस्तुत गर्दछु । यो मत कस्तो छ ? विचार गर्नुहोस् ।

अलमतिलेखेन विचक्षणवरेषु ।

अथ त्रयोदश-समुल्लासः

अथ कृश्चीनाख्यमतविषयं व्याख्यास्यामः

यसपछि अब ईसाईहरूको मतको विषयमा लेखिन्छ । यसबाट सबैले 'यिनको मत निर्दोष र यिनको पुस्तक बाइबल ईश्वरकृत हो वा होइन ?' भन्ने कुरा बुझ्नेछन् । सर्वप्रथम बाइबलको तौरैतको विषय लेखिन्छ—

१. आदिमा परमेश्वरले आकाश र पृथ्वी सृष्टि गर्नुभयो ।

पृथ्वी आकारविनाको र शुन्य थियो । अथाह समुद्रमाथि अंधकार थियो, औ परमेश्वरको आत्मा पानीमाथि घुमिरहन्थ्यो ।

—तौरैत उत्पत्ति पुस्तक, पर्व १ । आयत १, २ ॥

समीक्षक—आरम्भ कसलाई भन्दछौ ?

ईसाई—सृष्टिको प्रथम उत्पत्तिलाई ।

समीक्षक—के यही सृष्टि पहिलोपल्ट भएको हो ? यस अघि कहिल्यै भएको थिएन ?

ईसाई—पहिले पनि भएको थियो वा थिएन भन्ने कुरा हामीलाई थाहा छैन । ईश्वर नै जानून् ।

समीक्षक—जान्दैनौ भने सन्देहको निवारण गर्न नसक्ने यस पुस्तकमाथि किन विश्वास गर्यौ ? अनि यसैलाई पत्याएर जनतालाई उपदेश गरेर यस सन्देहले भरिपूर्ण मतमा किन फसाउँछौ ? सन्देहरहित सबै शंकाको निवारण गर्ने वेदमतलाई किन स्वीकार गर्दैनौ ? जब तिमि ईश्वरको सृष्टिको अवस्थालाई नै जान्दैनौ भने ईश्वरलाई कसरी जान्दा हौ ? आकाश केलालाई मान्दछौ ?

ईसाई—पोलो=खाली र मास्तिरलाई ।

समीक्षक—पोलो=खालीको उत्पत्ति कसरी भयो ? किनकि यो त विभु=व्यापक पदार्थ र अतिसूक्ष्म तथा तल-माथि एकनास छ । आकाशको सृष्टि गर्नु अघि पोलो र अवकाश=खाली ठाउँ थियो वा थिएन ? थिएन भने ईश्वर, जगत्को कारण र जीव कहाँ बस्थे । अवकाश नभइ कुनै पदार्थ स्थित हुनसक्तैन । यसकारण तिम्रो बाइबलको कथन उचित होइन । ईश्वर आकार बिनाको, उसको ज्ञान, कर्म आकाररहित